

ANTIREVOLUTIONAIRE STAATKUNDE

DRIEMAANDELIJKSCH ORGAAN

VAN DE

Dr ABRAHAM KUYPERSTICHTING
TER BEVORDERING VAN DE STUDIE
DER ANTIREVOLUTIONAIRE BEGINSELEN

ONDER REDACTIE VAN

Prof. Mr A. ANEMA - Mr Dr E. J. BEUMER - H. COLIJN
Mr H. A. DAMBRINK - Prof. Dr H. DOOYEWEERD
Mr J. W. NOTEBOOM - Prof. Mr V. H. RUTGERS
J. SCHOUTEN - Dr J. SEVERIJN

TWEEDE JAARGANG

UITGAVE VAN J. H. KOK TE KAMPEN. 1928.

hem door God gegeven geloof moet blijven en de eene religie door de andere onder geenerlei voorwendsel mag gestoord worden. Zeven jaar later in 1557 sprak de Rijksdag van Torda — waar de Protestantsche standen reeds in groote meerderheid waren — uit, dat hij de vrijheid ook voor de Roomsche en Luthersche Kerk verzekert en „iedereen die religie mag aannemen, die hij wil”. Op dezen Rijksdag werd ook de Luthersche religie een „recepta religio”. Terwijl de Rijksdag van Torda in het jaar 1568 onder den invloed der Unitariërs de volkomen vrijheid van de prediking van het woord uitspreekt. Dit besluit wordt echter — onder den druk van den tijdgeest — twee jaren later teruggetrokken, maar de Unitaristische religie werd op den Rijksdag van Marosvásárhely in het jaar 1571 resp. 1567 ook tot de „receptae religiones” gerekend. Zoo werd Zevenburgen reeds zeer vroeg het classieke land van de godsdienst- en gewetensvrijheid, „het land van de vier gerecipieerde religies” (R. Kath., Geref., Luthersch en Unitarisch).

²¹⁾ Het is eigenaardig dat de leuze „liever Turksch, dan Paapsch” in Hongarije onder de Gereformeerden ook bestond, maar in een anderen vorm. In Hongarije luidde zij n.l. aldus: „liever Allah, dan Berdó”. Het woord „Berdó” is een verhongaarschte en gepersonifieerde uitdrukking en komt van de Oostenrijksche, dus Duitsche, soldaten, die als bezettende troepen het land honderdmaal hebben uitgeplunderd en de bevolking geteisterd. „Berdó” komt van de uitdrukking „Wer da?” — is dus de verhongaarschte vorm van het wachtwoord van de Oostenrijksche soldaten, op hun wachtpost gebruikt.

²²⁾ De leuze van den Rijksdag van Szécsény (1705) was: „Concordia religionum libertate”.

²³⁾ „Hungaria est Regnum liberum, et ad totam Regiminis formam independens, id est nulli alteri Regno aut populo obnolium, sed propriam habens consistentiam et Constitutionem. Proinde a legitime coronato haereditario Rege suo propriis legibus et consuetudinibus, et non ad normam aliarum provinciarum regendum et gubernandum”. Hongaarsch wetsartikel X van het jaar 1791.

HET JURIDISCH CAUSALITEITSPROBLEEM IN 'T LICHT DER WETSIDEE

DOOR

PROF. DR. H. DOOYEWEERD.

De hieronder volgende verhandeling over het juridisch causaliteitsprobleem in 't licht der wetsidee, was oorspronkelijk opgenomen in den opzet van een systematisch werk over de grondslagen der rechtsphilosophie.

Daar zij intusschen is uitgegroeid tot een vrij afgeronde en zelfstandige studie, kwam 't mij niet ondienstig voor, haar reeds thans afzonderlijk te publiceeren. Er is mij n.l. veel aan gelegen geen gelegenheid te verzuimen, om de algemeene erkenning te verkrijgen van de waarheid, dat ook de rechtswetenschap in haar rechtswijsgeerige grondslagen geen stap kan doen, zonder zich rekenschap te geven van de wetsidee, welke zij bij haar onderzoekingen tot uitgangspunt en richtsnoer zal kiezen.

Om deze waarheid weer algemeen in de rechtswetenschap ingang te doen vinden, is het m. i. loonender, een rechtswijsgeerig probleem aan te

den rechtskring en de sociale, de psychische, de historische en andere wetskringen aan de orde komt; aan het juridisch schuldprobleem, dat een twistappel is tusschen natuurwetenschap, psychologie, sociologie, rechtswetenschap en ethiek.

De verwarring, welke in al deze problemen door een reeks van „ismen” (logicisme, psychologisme, sociologisme, naturalisme etc. etc.) werd aangericht, is niet het minst hieraan te wijten, dat het begrip van „wetskringen” in het moderne denken schier geheel is verloren gegaan.

De oorzaak hiervan moet worden gezocht in de opkomst van het humanisme als levens- en wereldbeschouwing.

In een ander verband¹⁾ heb ik uitvoerig de beteekenis van het humanisme met zijn specifieke grondstructuur van wetsidee geschetst. Ik moge daarom hier volstaan met de conclusies van dit onderzoek over te nemen.

De humanistische wetsidee bezit ondanks alle schakeeringen in haar nadere conceptie een vaste grondstructuur. Volgens deze is de oorsprong aller wetten te zoeken in de soevereine rede, doch in die rede zijn twee onderling tegenstrijdige factoren besloten, t. w. het *wetenschapsideaal* en het *persoonlijkheidsideaal* waarvan het laatste aan het eerste bewust of onbewust ten grondslag ligt. Het wetenschapsideaal zoekt alle wetten, die den kosmos beheerschen in een continuïteitsverband van noodwendigheid te stellen (de idolatrie met het natuurwetenschappelijk denken!). Het persoonlijkheidsideaal daarentegen moet aan dit continuïteitsprincipe een slagboom stellen ten behoeve van de soevereiniteit der menschelijke persoonlijkheid. Daartoe wordt de tegenpool geschapen van de idee der vrijheid, welke evenzeer een continuïteitsverband van vrijheid tusschen de door haar beheerschte wetten zoekt te leggen (de suprematie der autonome moraal!). Zoo ontstond het moderne dualistisch wetsbegrip, dat uiteengaat in twee groote wetstypen: *natuurwetten* en *normen*, *Seinsätze* en *Sollensätze*, noodwendigheidsregelen en vrijheidsregelen, of hoe men het verschil anders wil uitdrukken.

Het continuïteitsprincipe nu, dat aan de humanistische wetsidee naar haar grondstructuur inhaerent is, is in de eerste plaats verantwoordelijk voor de verstoring van het begrip van „wetskring”.

Het vond zijn oorsprong in de opkomende natuurwetenschap der 17e eeuw, welke — op haar terrein terecht — een uitschakeling eischte van de oude scholastieke „verborgen kwaliteiten”, om de continuïteit van de gelding der physische natuurwetten over het geheele gebied der physis te handhaven. Daartoe moesten heel wat „slagboomen” voor het denken worden opgeruimd (denk aan de oude tegenstelling tusschen den sterrenhemel en het „ondermaansche”, aan de oude stoffelijke kwaliteiten met haar bijzondere „eigenschappen” etc.).

Wat echter niet kon worden opgeruimd, was het begrip van *wetskwaliteit* en *wetskring* zelve, wilde men niet aan een hoogmoedige metaphysica den scepter der wetenschap in handen spelen.

De natuurwetenschap had inderdaad zich onsterfelijke verdiensten ver-

worven voor een juister *wetsbegrip*. Door haar *analytische* methode had zij het oude kosmologisch *substantiebegrif*, dat in dezen vorm geen criterium voor de onderscheiding van wetskringen kon aangeven, terzij gesteld, om te beginnen met een wetenschappelijke analyse der werkelijkheid. Daardoor had zij de eenvoudigste wetskringen der natuur: die van getal, ruimte, beweging, materie (energie) ontdekt en het nieuwe begrip van natuurwet, gelijk dat door *Keppler* en *Galilei* werd opgesteld, had tegelijk het bestaan van een physischen wetskring geponeerd, waarin alle bijzondere wetten in één onverbrekkelijk eenheidsverband staan, terwijl de oude scholastische natuurphilosophie slechts een veelheid van kwalitatief onherleidbare, ongeanalyseerde substanties had vermogen te schouwen.

De humanistische metaphysica nu begon ter wille van haar „wetenschapsideaal” het natuurwetenschappelijk, als zoodanig inderdaad kritisch continuïteitsbegrip tot een universeel-wijsgeerig principie te verheffen.

De souveriniteit van het denken zou alle grenzen van wetskringen overschrijden, om den geheelen kosmos als een ononderbroken logischen samenhang als uit het denken zelve te herscheppen. De eerste stap tot *verabsoluteering* van een wetskring was gedaan en daarmee was tegelijk met het begrip van wetskwaliteiten en wetskringen gebroken.

Tegenover deze humanistische richting nu, stel ik in de volgende onderzoekingen mij op het standpunt der *Calvinistische* wetsidee, welke on-aantastbaar is gefundeerd en naar mijn vaste overtuiging bestemd is, een rol van groote beteekenis in de wijsbegeerte te gaan spelen.

Deze wetsidee is gefundeerd in de belijdenis van de absolute souveriniteit Gods en stelt over de geheele linie de wet als onoverkomelijke, absolute *grens* tusschen Schepper en schepsel.

Van uit dit uitgangspunt wordt de onderlinge verhouding der wetskringen beheerscht door het universeel principie van de *souveriniteit in eigen kring*. In de scherpst mogelijke tegenstelling tot het humanistisch continuïteitsprincipie wordt hier dus iedere wetskring gelijkelijk op Gods schepperssoveriniteit teruggevoerd. Doch tegen alle onkritische en opstandige verabsoluteering poneert de Calvinistische wetsidee, dat de souveriniteit van iedere wets sfeer niet verder reikt dan haar eigen kring.

De diepere eenheid en samenhang van alle souvereine wetskringen wordt gezien in de organische gedachte van Gods wereldplan. Hierin ligt opgesloten, dat iedere wetskring een onmisbare en onvervangbare plaats en functie heeft in het alle kringen omvattend wettenorganisme en dat in iederen wetskring het geheele wettenorganisme zich onder een bepaalde souvereine kwaliteit weerspiegelt, dat m. a. w. iedere wetskring slechts een modaliteit is van dit wettenorganisme.

Aan deze *wetsidee* is ook ons *wetsbegrip* georiënteerd.

In welken kring de wet ook tot ons komt, overal is zij de openbaring van Gods absolute souveriniteit en beteekent zij een noodwendige *begrenzing* en *reguleering* van een *subjectsfunctie* in den zin van *onderdaanschap*.

Dit subjectsbegrip in zijn eigenlijken zin van onderworpenheid, onderdaanschap, is in het humanistisch wetsbegrip totaal verloren gegaan.

In het wetstype *natuurwet* is het subject in Kantiaanschen zin verstandswetgever. De natuur zelve is als phaenomenale wereld slechts object, maar geen subject. In het wetstype *norm* is het subject de redewetgever (het autonomieprinciep der redelijke vrijheid).

Volgens het Calvinistisch wetsbegrip daarentegen is *alle* schepsel gelijkelijk, schoon niet in gelijken zin, *sujet, subject*, onderdaan van de wetten in die kringen, waarin het subjectsfuncties bezit.

Excurs I bij § 1.

De wetskring in levensverband. De wetskring als levenskring.

Alle wetskringen zijn ons gegeven „in levensverband”, d. w. z. in den levenden samenhang van het wettenorganisme.

Het leven kent geen aparte hokjes voor natuur, recht, zedelijkheid, historie, economie of sociale gedragsnorm. Alles grijpt hier in elkander, als de organen in een geweldig goddelijk organisme.

Wie zich de wetskringen voorstelt als hokjes in een apothekerskast, vervlakt in een onverdragelijke pedanterie het geweldig mysterie van Gods wereldplan.

Want dit is hier het ontzaggelijk wonder, dat de souvereiniteit in eigen kring optreedt *midden in de onscheidbare eenheid van het wettenorganisme*, en dat dit wettenorganisme op zijn beurt het onscheidbaar organisme van den kosmos beheerscht.

Vervlak deze gedachte niet, doch laat haar staan in de volle ontzagwekkendheid der goddelijke wijsheid.

In iedere wet, welke u in het leven tegemoet treedt, ligt het organisch verband met de andere wetskringen opgesloten.

De wetskring is ons gegeven als „levenskring”, d. w. z. in de volle eenheid van het wettenorganisme.

Eerst de analyse moet in het denken den wetskring provisioneel uit dit „levensverband” uitlichten, om den souvereinen zin van den wetskring tegenover andere kringen in een *begrip* te kunnen vatten. Doch die analyse ware, gelijk we nog later zullen zien, zelve onmogelijk, als de wetskring niet in levensverband als levenskring bestond.

Excurs II bij § 1.

Het probleem van de verhouding van natuur en genade in de Calvinistische wetsidee.

Gelijk de christelijke wetsidee in haar grondstructuur toto coelo verschillend is van de grondstructuur der humanistische, zoo is ook haar grondprobleem totaal anders gesteld. Luidt het grondprobleem der humanistische wetsidee in zijn onoplosbaren vorm: De harmonische verhouding

te vinden tusschen wetenschaps- en persoonlijkheidsideaal, de christelijke wetsidee betrok van meetaf de verhouding tusschen natuur en genade in Gods wereldplan in het centrum harer belangstelling.

En inderdaad een wetsidee, die dit grondprobleem der christelijke levens- en wereldbeschouwing negeert en gelijk in het humanisme geheel „diesseitig”, geheel „natuurlijk” is ingesteld, kan op den naam van christelijk geen aanspraak maken.

Zondeval en verlossing door Jezus Christus zijn feiten van kosmisch-universeele beteekenis en wie deze allesbeheerschende zaken buiten den gezichtskring zijner wijsbegeerte sluit en ze hoogstens welwillend een plaats gunt in de wetenschap der theologie, heeft van de kern des Christendoms als levens- en wereldbeschouwing niets verstaan.

Door Augustinus' *lex aeterna*, de eerste universeele en gepreciseerde formulering der christelijke wetsidee loopt als een gouden draad de christelijke antithese tusschen *civitas Dei* en *civitas terrena*, in de Thomistische wetsidee vormt het „*natura praeambula gratiae*” een niet te elimineeren overheerschend element.

In Luthers levens- en wereldbeschouwing, schoon ze het probleem natuur en genade niet tot bevredigende oplossing brengt, neemt de personalistische, soteriologische inslag geheel in het christelijk genadebegrip zijn oorsprong.

Zou dan de Calvinistische wetsidee tegenover dit allesbeheerschend grondprobleem onverschillig kunnen staan? Wel verre van daar! De martelende spanning tusschen natuur en genade is in deze wetsidee opgeheven, maar geenszins door elimineering van een van beide, maar door een harmonische verzoening, welke aan de Calvinistische levens- en wereldbeschouwing haar evenwichtig en verheven karakter verleent. Alles — ook het schijnbaar meest geringe in de natuur — verschijnt hier onder eeuwigheidslicht.

De verlossing heeft kosmischen zin, zij maakt alle dingen nieuw. De regeneratie omvat geheel het leven, geen ding is haar onverschillig, alles wordt gericht op den dienst van God. „*Innerweltliche Ascese*” hebben *Max Weber* en *Troeltsch* deze levenshouding genoemd. De benaming is niet boven bedenking verheven. Maar met den zin kan men vrede hebben, zoo men er onder verstaat, dat niets bestaan en waarde heeft in zichzelf, maar dat alle schepsel in diepe afhankelijkheidsverhouding tot God staat.

Vanwaar die scherpe instelling van het Calvinisme op de wet? Vanwaar die radicale verwerping van alle subjectivisme, vanwaar die onverzoenbare antithese met alle personalisme en immanentiegedachte? Het is de praegnante inslag der goddelijke Schepperssovereiniteit eenerzijds, het besef van de verwoestende doorwerking der zonde anderzijds, welke in de Calvinistische wetsidee de subjectsautonomie bij den wortel heeft afgesneden.

Onder alle dwaling, onder alle vervalsching door de zonde blijft de

universeele wetgeving Gods als eenige constante, als een rots te midden der branding staan. In iederen wetskring heerscht onmiddellijk, zonder Vermittlung, zonder bemiddeling van andere wetten Gods heilige, almachtige en soevereine Schepperswil. De genade drijft uit op ieder gebied, tot liefdevolle buiging onder Gods wetten, zij verandert de dienst-knechtsgestalte in de kindergestalte.

Maar die genade is uitsluitend Gods werk en staat niet onder wetten. De religie in haar actieven zin is geen wetskring nevens andere, gelijk recht, moraal en Logos, daar ze geheel primair en universeel aan alle wetskringen ten grondslag ligt. Als *passieve* band tot Gods scheppers- en onderhouderskracht, voorzoover we zien op de wetskringen, waarin de *redeloze* natuur, als *actieve* band met God, voorzooverre we zien op die wetskringen, waarin de *redelijke* natuur God dient.

De zonde verscheurde den actieven religieuzen band en deed den mensch afvallen van de wet en verzinken in een staat van godvijandigheid en diepe zedelijke ellende. Maar die band, hij werd door Christus' kruis-verdiensten weer hersteld en overal, waar die alleen in Christus mogelijke, religieuze levenshouding weer werd aangenomen, openbaarde de verlossing haar universeel-regenereerende kracht, doordat het schepsel op alle terrein des levens zich weder liefdevol onder Gods ordinantiën boog, niet als dienstknecht onder den Meester, maar als kind des Vaders, die in de Hemelen is.

Gods werk in het menschelek hart is niet aan wetten gebonden en juist daarom kan de christelijke religie niet in één wetskring worden opgesloten, maar drijft ze den wedergeborene uit in de zondige wereld, om overal den strijd aan te binden voor de handhaving der goddelijke ordinantiën en ook tegen de abstractie-krankheid van het humanistisch wetenschapsideaal, immer weer op de organische eenheid van alle wetskringen te wijzen, gelijk ze in onze wetsidee is uitgedrukt.

Natuur en genade! Hoe is hare verhouding in onze wetsidee geschouwd? Niet de natuur als voortrap der genade, gelijk in het Roomsche Katholicisme, geen heidensch fundament onder christelijke kap. Geen in wezen onverzoende breuk tusschen natuur en genade, gelijk in het Lutheranisme, maar natuur en genade in onverbrekelijken, harmonischen samenhang!

De ware natuur is het gehoorzamen aan Gods wet, naar den zin der wet, d. i. uit kinderlijke liefde tot den Vader. En het is de genade in Christus Jezus, die de ware natuur in het schepsel herstelt. Geen nieuwe wetgeving, geen vestiging van een afzonderlijken wetskring, beteekent de inwerking der bijzondere genade Gods, maar een goddelijke werking in het menschelek hart, welke het gansche leven *innerlijk* naar de wet keert in Christus Jezus. Wie alleen op de onoverkomenlijke *grens* tusschen God en schepsel wijst, maakt de *wet* los van de *religie*, waarin God met Zijn schepsel in de nauwst denkbare *gemeenschap* treedt en waarin Hij zich zelf aan ons heeft willen *openbaren*.

Door zijne gemeene gratie stuitte God de vernielende doorwerking der zonde in geheel de wereld, stuitte Hij de totale verdemoniseering van wat Hij geschapen had. Zoo bleef een wetenschap, een kunst, een samenleving, een rechts- en staatsleven, mogelijk op het terrein der algemeene genade. Maar de bijzondere genade Gods werkt ook op dit terrein door, verdeelend en scheiding makend tusschen Christendom en humanisme. De onverzoenlijke antithese in de grondstructuur der Christelijke en humanistische wetsidee, of wil men met Augustinus spreken, de worsteling door alle eeuwen tusschen het koninkrijk Gods en het rijk der duisternis, tusschen *civitas Dei* en *civitas terrena*, zal eerst in de voleinding aller dingen een einde nemen. Wanneer God als Rechter het laatste woord zal spreken en de tijd der gemeene gratie een einde neemt.

Wetenschap en religie, ze zijn geen tegenstellingen meer in 't licht der Calvinistische wetsidee. Want zie, de wetenschap is Godsdienst in Christus Jezus, gelijk ook het leven in iederen wetskring gelijkelijk dienst van God is in Hem, die voor ons een eeuwige verlossing bereid heeft uit de macht der zonde, die opstand is tegen God en Zijn wet.

§ 2. *Wetsidee, subjectsidee en subjectseenheid. Ter analyse van het „dingbegrip”.*

Geen wet zonder subject. God als wetgever is in Zijn absolute souvereiniteit aan geen wetten gebonden. Een wet zonder subject ware dus zinloos. Waar aldus in iederen wetskring de wet haar noodwendig correlaat bezit in een subjectsfunctie, moet ook aan de *wetsidee* als de idee van den diepsten oorsprong en samenhang aller wetskringen een *subjectsidee* beantwoorden. In iedere subjectsfunctie weerspiegelt zich de kosmische samenhang van het subjecten-organisme onder eigen souvereine kwalificatie.

Aan de souvereine *wetskwaliteit* als criterium van den wetskring beantwoordt een souvereine *subjects-kwaliteit*.

Niet te verwarren met de subjectsidee is de *subjectseenheid*.

Plant, dier, mensch etc. etc. zijn kosmische subjectseenheden, d. w. z. zij bezitten reële subjectsfuncties in onderscheiden wetskringen, doch zij zijn als ding, als subjectseenheid eerst gequalificeerd door hun meest gecompliceerde, reële subjectsfunctie. Exempli gratia: De boom bezit als subjectseenheid ongetwijfeld subjectsfuncties in de arithmetische, geometrische en physische wetskringen. Doch hij fungeert in deze wetskringen nog niet als *boom*, doch resp. als getal, ruimtefiguur, neutraal energielichaam. Eerst in den biotischen wetskring krijgt het zin van *boom* te spreken. M. a. w. eerst in den biotischen wetskring is de boom als subjectseenheid *toereikend gequalificeerd*.

Nu kan de boom ook in meer gecompliceerde wetskringen verschijnen, b.v. in de psychische voorstelling als psychisch phaenomenon, in de aesthetische waardeering als drager van schoonheid, in de economische waardeering als waardevol voorwerp, in de historische beschouwing als

kultuurmerkwaardigheid (denk aan de heilige druïdeneiken!), in den rechtskring als juridische zaak etc.

Doch in deze wetskringen heeft de boom geen reële subjectsfuncties meer, doch kan hij slechts optreden door bemiddeling van subjects-eenheden (dier, mensch), welke in eenige, resp. in alle latere wetskringen reële subjectsfuncties bezitten. Zoo is de boom als juridische zaak slechts te vatten door bemiddeling van de rechtshandeling van een rechtssubject. Zoo is hij als psychisch subjectief phaenomeen slechts te vatten in de voorstelling van een psychisch subject. Wij zullen voortaan de functies van een subjectseenheid in een wetskring, waarin zij geen reële subjectsfuncties bezit, haar *objectfuncties* noemen.

Beschouwen wij nu een kunstwerk, zeg een Hermes van Praxiteles, dan kunnen wij alleen door een juiste onderscheiding tusschen *subject-* en *objectfuncties* den samenhang zijner functies in de onderscheiden wetskringen inzien. Oppervlakkig beschouwd, schijnt het alsof het marmerbeeld weliswaar naar zijn z.g.n. „natuurzijde” subjectsfuncties bezit in de arithmethische, geometrische, mechanische en physische wetskringen, maar hoe dan verder alleen nog een aesthetische subjectsfunctie aanwezig is, die het kunstwerk als zoodanig kwalificeert. Deze aesthetische subjectsfunctie rust oogenschijnlijk onmiddellijk op de physische.

Is deze gedachte juist? „L'art, c'est la nature vue à travers d'une âme” zegt de Franschman met fijnen geest, en in deze omschrijving van het wezen der kunst, hoe weinig ze ons als definitie voldoen kan, is toch reeds de weg voor een juister inzicht gebaad. Het marmerbeeld zelve kan geen subjectsfunctie in den aesthetischen wetskring bezitten, doch slechts een object-functie.

Kunstwerk is het slechts als *objectiveering* van de aesthetische conceptie van den kunstenaar en deze in zijn kunstschepping, maar niet het beeld, is het ware subject der aesthetische normen, welke wij in onze kunstwaardeering aanleggen. Maar dan is ook tegelijk de schijn verstoord, als rustte in de Hermes van Praxiteles onmiddellijk een aesthetische subjectsfunctie op de physische der materie. Alle tusschenliggende subjectsfuncties zijn aanwezig, doch niet in het marmerbeeld, maar veeleer in den kunstenaar als subjectseenheid, wiens conceptie zich in het beeld heeft *geobjectiveerd*. Het marmerbeeld op zich zelf is slechts object voor deze subjectsfuncties, gelijk het slechts object is voor de aesthetische conceptie.

In het licht van het bovenstaande wordt het uiterst belangwekkend, complexe eenheden als bedrijf, gezin, staat etc. te analyseeren. Het komt er bij deze analyse op aan, de qualificeerende subjectsfunctie dezer eenheden op te sporen. Men vindt b.v. voor het bedrijf als economische gemeenschap, de qualificeerende subjectsfunctie in den economischen wetskring (het bedrijf is geen philanthropische instelling!), voor het gezin in den zedelijken, voor den staat in den juridischen wetskring. Verschijnt nu toch het bedrijf onder juridisch en ethisch

licht (denk b.v. aan de Calvinistische beroeps-idee en aan de juridische bedrijfspvormen!), dan staat het vast, dat in die latere wetskringen het bedrijf geen subjectsfunctie, doch slechts een objectsfunctie bezit. Evenzoo kan b.v. de staat, die als zoodanig geen „geweten” in ethischen zin heeft, in den zedelijken wetskring slechts als object, maar niet als subject fungeeren.

WELKE BETEKENIS DIT ALLES HEEFT VOOR EEN JUISTER INZICHT IN HET LEERSTUK DER SOUVEREINITEIT IN EIGEN KRING KUNNEN WE HIER SLECHTS AANDUIDEN! Het bedrijf b.v. vindt zijn „levenswet” in den economischen wetskring (dit is de juiste opvatting van het adagium „zaken zijn zaken!) en toch zijn patroons en arbeiders in hun juridische en zedelijke betrekkingen onderworpen resp. aan de normen van recht en zedelijkheid. Daarom kan het principieel der souvereiniteit in eigen kring, toegepast op het bedrijfsleven, nimmer beteekenen, dat de staat zich met dit leven niet heeft in te laten, doch slechts, dat hij de economische levenswet van het bedrijf heeft te eerbiedigen, welke niet toelaat de in wezen *economische* onderneming als een liefdadigheidsinstelling of politiepost te behandelen.

§ 3. *De kosmische orde in den samenhang der wetskringen. Het probleem der substraatsfundeering.*

Er is in de wetskringen en hun resp. subjectsfuncties een toenemende complicatie te bespeuren. De arithmetische wetskring b.v. is van eenvoudiger structuur dan de geometrische, deze laatste weder eenvoudiger dan de physische, de physische op zijn beurt is weder minder gecompliceerd dan de psychische wetskring etc.

Tevens zien we licht in, dat in de kosmische orde der wetskringen de meer eenvoudige wetskringen de meer ingewikkelde dragen, in dezen zin n.l., dat, wanneer men een dezer minder gecompliceerde kringen zou wegdenken, alle meer gecompliceerde hun zin zouden verliezen en dus in elkander zouden storten.

Zulks is licht in te zien ten aanzien b.v. van de arithmetische, geometrische en physische wetskringen. Denk u een oogenblik het getal met de getalswetten weg en alle natuurwetten zinken als zin-loos in het niet. Deze waarheid zal in de moderne natuurwetenschap geen bestrijding vinden.

Doch minder wordt deze waarheid bedacht ten aanzien van wetskringen als de juridische en de ethische.

En toch denk u een oogenblik het getal met de getalswetten weg, en ook het rechts-subject, dat slechts in een vergeldingsgemeenschap kan bestaan, en met dit subject de rechtsnorm, worden zinloos en zinken ineen. Of denk u een oogenblik het lichamenlijk organisme weg en het gebod: „Gij zult niet echtbreken” verliest zijn concreten zin.

Zoo nauw is de organische samenhang in de kosmische orde der wetskringen, dat ook de meest eenvoudige niet kan worden gemist, zonder dat alle latere kringen hun zin verliezen.

Wij zullen voortaan den minder gecompliceerden wetskring den *substraatskring* van de meer gecompliceerde noemen.

Zoo heeft b.v. de juridische wetskring zooveel substraatskringen, als er wetskringen in de kosmische orde aan den rechtskring voorafgaan.

Den meest gecompliceerden substraatskring zullen wij voortaan het *toereikend substraat* van een wetskring noemen.

Uit het bovenstaande moet de noodwendige conclusie worden getrokken, dat onze wetsidee nimmer *exclusief* kan zijn, in dien zin, dat zij de geheele schepping omvat.

Wij kennen niet den samenhang van wetskringen, waarin b.v. de engelenwereld is besloten.

Slechts de *religieuze* zin bindt onze wereld aan de wereld der engelen. Slechts de religieuze zin, die zelve niet aan een bepaalden samenhang van wetskringen is gebonden, is het eeuwig moment in iederen kring van wetten, waaronder Gods souvereine wil ons gesteld heeft (Vgl. Christus' samenvatting van den religieuzen zin der zedewet).

Die „eeuwige zin" is dus niet een wijsgeerige, zooals b.v. bij *Husserl's* „Wahrheiten an sich" of *Kant's* noumenale wereld. De wijsbegeerte is zelve in de religie gegrond en *onder* de wet gesteld.

Het uitgangspunt onzer wetsidee is een *religieus* uitgangspunt; in dien zin de *volheid des zijns* en geen wijsgeerige abstractie.

§ 4. *De wetskring als modaliteit van het wetten-organisme. De leer der analogieën en anticipaties.*

De organische samenhang aller wetskringen komt niet slechts tot uiting in de verhouding van substraatsfundeering, waarin de meer eenvoudige tot de meer gecompliceerde wetskringen staan.

De wetskring zelve vertoont in zijn eigen souvereine wets- en subjectskwaliteit het beeld van een organisme, waarin het geheele wetten-organisme in eigen modaliteit weerspiegeld is.

Wets- en subjectskwaliteit bestaan uit een souvereine kwaliteitskern met omgelegerde functies. Deze functies waarborgen binnen de wets- en subjectskwaliteit zelve den organischen samenhang van den desbetreffenden wetskring met alle andere wetskringen. Alle functies worden beheerscht door de kwaliteitskern, maar die kern ontplooit eerst haar zin in den organischen samenhang met haar functies.

De kern is de garantie voor de souvereiniteit in eigen kring, de kernfuncties waarborgen binnen den wetskring den samenhang met alle andere wetskringen.

Eerst in de systase van kern en functies openbaart zich de zin der souvereine wets- en subjectskwaliteit.

Nu weerspiegelt zich de kosmische orde der wetskringen binnen wets- en subjectskwaliteit in de kernfuncties en wel in dezen zin, dat zij eensdeels in de kosmische orde terugwijzen naar de wets- en subjectskwaliteiten der substraatskringen en anderdeels vooruitwijzen naar die van de

wetskringen, wier wets- en subjectskwaliteit een grootere complicatie bezit dan die van den desbetreffenden kring.

Wij zullen de kernfuncties, welke het verband met de substraatskringen waarborgen, de *analogieën*, die, welke het verband met den (in kosmologischen zin) latere wetskringen garandeeren, de *anticipaties* van de wets- en subjectskwaliteit noemen.

Zoo is b.v. in de subjectskwaliteit van den rechtskring het *juridisch willen* een analogie, welke verwijst naar de subjectskwaliteiten der resp. substraatskringen. Het verband met de psychische, logische en sociale kringen valt reeds op het eerste gezicht op, doch in waarheid staat het juridisch willen als analogie in substraatsverband tot de subjectsfuncties van *alle* substraatskringen van het recht. In mijn in den aanvang vermeld systematisch werk, heb ik dezen samenhang aan een gedetailleerde analyse onderworpen. Hier moet ik volstaan met de simpele constateering van het substraatsverband.

Een *anticipatie* van de juridische subjectskwaliteit ontmoeten wij b.v. in het juridisch *schuldelement*, dat zonder anticipatie op de ethische subjectsfunctie niet is te vatten. Beide, analogieën en anticipaties van de rechtskwaliteit blijven noodwendig gevoegd in juridischen zinsamenhang. De kwaliteitskern beheerscht ze souverain. De kern van de rechtskwaliteit (zoowel naar de wets- als de subjectzijde) noem ik de *vergelding*.

Zoo zijn dus zoowel het juridisch willen als het juridisch schuldelement noodwendig door die vergelding gekwalificeerd. Zij kunnen zich zelve niet kwalificeeren en kunnen ook nimmer de kwalificatie van een substraats- of anticipatiekring aannemen.

§ 5. *De primaire zin van wets- en subjectskwaliteit. De wetskring in restrictieve en expansieve functie. De universaliteit der wetskringen.*

Iedere wetskring bezit *zelfgarantie* voor de kern en de analogische kernfuncties in zijn wets- en subjectskwaliteit. De analogische functies moeten noodwendig in den wetszin gerealiseerd zijn, zal het zin hebben, b.v. van een *rechtshandeling*, een *psychische* voorstelling of een *economische* waarde te spreken.

Daarom noemen wij den organischen samenhang van de kern en de analogische functies *den primairen zin* van wets- en subjectskwaliteit. Men de anticepeerende functies is het anders gesteld.

Er is zeer goed een rechtsorde bestaanbaar — de rechtshistorie kent er voldoende voorbeelden van — waarin b.v. met het juridisch schuldprinciep niet gerekend wordt, of waarin het juridisch billijkheidsbeginsel niet is uitgedrukt.

Wij zullen zeggen, dat in zulke gevallen de anticipatiesferen van den wetskring nog *gesloten* zijn, dat de wetskring zich nog slechts in *restrictieve functie* openbaart.

Eerst bij de *ontsluiting* der anticipatiesferen ontvangen wets- en

subjectskwaliteit hun *zin-ontplooiing*, openbaren zij zich in *expansieve functie*.

Die ontsluiting is slechts mogelijk met behulp van de subjectsfuncties van de geanticipeerde wetskringen, die bij den mensch de eerste stimulans voor deze activiteit behooren te ontvangen *uit den religieuzen wortel der persoonlijkheid*, doch waar het hier slechts een „ontsluiting” betreft, moeten de anticipatiemogelijkheden in de wets- en subjectskwaliteit zelve gelegen zijn.

Alleen maar, alle anticipaties moeten zich noodwendig binnen den wetskring fundeeren op den primairen zin van wets- en subjectskwaliteit.

Haar *zin-voleinding* vinden wets- en subjectskwaliteit eerst, wanneer het proces van de ontsluiting der anticipatiesferen geheel is voltooid en de *religieuze*, de *eeuwige* zin der wetsgedachte den geheelen wetskring heeft doortrokken, wat ongetwijfeld in deze zondige wereld buiten Christus, den vervuller der wet, niet mogelijk ware.

Zoo begrijpen we ook, waarom het rechtsbegrip zich noodwendig moet beperken tot de rechtskwaliteit „in restrictieve functie”, terwijl daarentegen de rechtsidee als zin-voleinding van het rechtsbegrip, de anticiperende functies van het recht omvat, doch zulks slechts vermag op de basis van het rechtsbegrip zelve.

De gelding der wet rust in den primairen zin der wetskwaliteit en niet in de anticiperende functies. Daarom blijft ook een rechtsorde, welke het billijkheids- of schuldprinciep niet kent, nochtans *recht* in haar baseering op het goddelijk fundament van den primairen rechtszin.

Typische voorbeelden van het gesloten zijn der anticipatiesferen, levert b.v. de *primitieve Germaansche rechtsordering*. De schenking om niet, als daad van liberaliteit, die eerst in den *zedelijken* wetskring haar vollen zin openbaart, is hier *juridisch* nog niet erkend.^{1a)} Het strafrecht kent nog geen eigenlijk schuldprinciep. Het oude *fâra* (goth. *fêrja*, mhd. *râr*) of *feikhan* (fraus) en het oude (goth.) *fairina* (o.h.d. *fahha* en *saeld*) dekken zich geenszins, gelijk *Binding* aanneemt, met den *dolus malus*, resp. *culpa* van het Romeinsche recht. De bedoelde woorden missen allen technisch-juridischen zin.^{1b)} In het verbintennisrecht geldt nog het starre formalisme van het adagium: „Een man een man, een woord een woord!”, zonder dat het recht nog rekening houdt met de *zedelijke* waarde der *causa*. De vreemdeling is nog rechtloos, wijl de rechtsorde geheel is toegespitst op het *sociale substraat van de volksgroep* en nog niet in eigen wetsgedachte den zin der *zedelijke* menscheidsgemeenschap weet te benaderen. Overal openbaart zich de rechtsgedachte nog slechts „in restrictieve functie”.

Een andere illustratie op onzen gedachtengang levert ons de economische wetskring. In primitieve kultuurstadia openbaren zich de economische waardewetten nog slechts „in restrictieve functie”. De economische waardeering is nog geheel toegespitst op haar substraten, met name de stoffelijke goederen, welke tot instandhouding van het leven noodig zijn.

Het kultuurleven is in een domp-stadium, men spreekt van een „laag cultuurpeil” van het economisch leven. Doch nauw gaan wetenschap en kunst bloeien, nauw verdiept zich het juridisch leven of tal van geestelijke goederen krijgen economische waarde. De kunstenaar vindt economische waardeering voor zijn kunstwerken, subjectieve rechten worden in hun economische waarde erkend, ja zelfs de economische beteekenis der *charitas*, der liefdadigheid, kan niet langer verborgen blijven. Doch vóór het economisch leven op dit hoog cultuurpeil kan komen, moeten eerst de bijzondere substraten daarvoor gerealiseerd zijn.

Wil men zich aan een eenvoudig voorbeeld de beteekenis van de „ontsluiting der anticipatiesferen” duidelijk maken, dan lette men op de anticipeerende functies van het *getal*. Het *getal* „in restrictieve functie” kan slechts „discrete”, „discontinue” zaken bepalen. Doch „in expansieve functie” *benadert* het *getal* den zin van de wetsgedachte der *ruimte* en *beweging*. Ruimte en beweging zijn beide *continu*. Het *getal* *blijft* in eigen wetsgedachte immer *discreet*, *discontinu*. Doch het *benadert* ruimte en beweging in zijn „anticipeerende functie” van het „oneindig kleine”. Zoo kan de functie van het *getal* *universeel* worden, zonder schending van de souvereiniteit der andere wetskringen. Op analoge wijze is ook de rechtsgedachte universeel; zij kan *in haar eigen wetszin* de eischen der zedelijke liefde *benaderen*, zonder dat zij de souvereine wetsgedachte van den zedelijken kring kan vervangen.

In den hier bedoelden zin blijkt dus duidelijk de *universaliteit* aller wetskringen. Door *geheel* het leven snijdt de wetskring heen en niets onttrekt zich a priori aan zijn heerschappij. Maar deze universaliteit is juist het tegendeel van absolutisme. Want in dezen zin zijn alle wetskringen gelijkelijk universeel. De universaliteit der wetskringen is slechts een universaliteit in eigen kring.

§ 6. *Het probleem van de fundeering der zin-individualiteiten. Het natuurrechtsprobleem.*

De primaire wets- en subjectszin bezitten geen zin-individualiteit, doch zij kwalificeeren veeleer alle zin-individualiteiten binnen den wetskring.

Huwelijk en eigendom bezitten als rechtsinstituten juridische zin-individualiteit, doch dit is niet 't geval met elementen van de rechtskwaliteit als het juridisch willen, subjectief recht en rechtsplicht, juridische toerekening en juridische causaliteit.

De primaire wets- en subjectszin bezitten hun „toereikend substraat” in den primairen wets- en subjectszin van den meest gecompliceerden substraatkring. Alle analogieën van de wets- en subjectskwaliteit ook die welke ter laatste instantie naar de meest eenvoudige substraatkringen (de arithmetische en geometrische) terugwijzen, appelleeren toch rechtstreeks op dit toereikend substraat, waarin ook de minst gecompliceerde analogieën een zware zin-belasting ontvangen.

De analogische functies van wets- en subjectskwaliteit zijn allen „onzelf-

standig". Eerst in organischen onderlingen *samenhang van de analogieën* en de souvereine kwaliteitskern bouwt zich de primaire wets- en subjectszin op.

De analogieën der wets- en subjectskwaliteit hebben dus slechts één systeem van substraatsfundeering, t.w. dat der wets- en subjectskwaliteit zelve. De zin-individualiteiten binnen den wetskring daarentegen moeten behalve het algemeen fundeeringssysteem van hun primairen wets- en subjectszin, nog een bijzondere fundeering voor hun zin-individualiteit bezitten, tenzij kan worden bewezen, dat een bepaalde zin-individualiteit geen zin-analogieën in de substraatkringen bezit.

Dat er zin-individualiteiten zonder bijzondere substraatsfundeering moeten bestaan, kan evenmin twijfelachtig zijn, als dat er een wetskring moet bestaan, wiens wets- en subjectskwaliteit geen analogieën en een andere wetskring, wiens wets- en subjectskwaliteit geen anticipaties meer bevat. Wel kan er twijfel bestaan — bij het subjectieve onzer kennis aangaande de kringen — over de vraag, welke wetskringen analogie-, resp. anticipatieloos zijn, maar een regressus in infinitum naar beide zijden is uitgesloten. De wetssamenhang onzer bedeeing is een *begrensde*.

De bijzondere fundeering van een zin-individualiteit neemt al naar gelang van den aard dier zin-individualiteit nu eens in dezen, dan weder in dien wetskring haar aanvang.

Wij zoeken naar het meest eenvoudige zin-substraat van een zin-individualiteit, d. w. z. dat zin-substraat, dat zelve als zoodanig geen bijzondere substraat-fundeering meer bezit en zullen dit zin-substraat het *toereikend zin-substraat* noemen.

Zoo heeft het huwelijk als juridische zin-individualiteit zijn „toereikend zin-substraat” in de biotische zin-individualiteit der geslachtsgemeenschap. De juridische zin-individualiteit „hypotheek” daarentegen heeft haar toereikend zin-substraat in die historische zin-individualiteit, welke het credietwezen op den grondslag van de economische grond- en opstalwaarde, als zin-substraat fundeert.

Binnen den wetskring zelve fundeeren deze zin-individualiteiten zich in bepaalde analogieënsferen der wets- en subjectskwaliteiten, de biotische, historische, de economische etc. Niet dus, als zou een rechtsinstituut onmiddellijk bij een biotische zin-individualiteit kunnen aanknoopen. De primaire rechtszin toch heeft zijn toereikend substraat in den meest gecompliceerden substraatkring en ook de juridische zin-individualiteit ontvangt haar souvereine kwalificatie eerst door den primairen rechtszin.

Het gaat hier slechts om de bijzondere zin-fundeering op den *grondslag* van de generale, of primaire.

Als kosmisch scheppingsinstituut is het huwelijk eerst toereikend gekwalificeerd in den rechtskring (in de voorafgaande kringen treedt het huwelijk „als zoodanig” slechts bij anticipatie op den rechtskring op), doch het bezit qua talis ook in de post-juridische wetskringen, wets- en subjectiviteitsfuncties. Het toereikend zin-substraat van dit

scheppingsinstituut is de biotische ordening der geslachtsgemeenschap, welke zelve als biotische zin-individualiteit geen bijzondere substraatsfundeering meer bezit. In den rechtskring nu weerspiegelt deze geheele kosmische ordening zich op de hierboven uiteengezette wijze.

Het juridische huwelijksinstituut bezit wel binnen den rechtskring zelve de fundeering zijner zin-individualiteit in de biotische analogieënsfeer van dien wetskring, doch op dit fundament bouwen zich trapsgewijze (de kosmische ordening weerspiegelend) de overige analogieënfuncties op, ook de historische, welke voor de wisseling en ontwikkeling in de concrete huwelijksregeling aansprakelijk zijn, terwijl eerst in de juridische anticipatiesferen het huwelijk de voleindiging van zijn rechtszin vindt.

De primaire rechtszin neemt zoo de zin-individualiteit van het huwelijk aan. De rechtssubjectiviteit individualiseert haar juridischen zin in die van man en vrouw. Het rechtsgezag individualiseert zijn juridischen zin in de maritale en ouderlijke macht etc. etc.

Het inzicht nu in het probleem van de fundeering der zin-individualiteiten, — dat wij binnen dit bestek slechts uiterst summier kunnen geven — is van 't uiterste gewicht voor de oplossing van het eeuwenoude natuurrechtsprobleem.

Wij zijn immers thans in staat de fundamenten te leggen voor een onaantastbaar *materieël* natuurrecht, dat zich bouwt op het formeel natuurrecht van den primairen rechtszin.

Hoe komt het b.v. dat wij het huwelijk (hier in den ruimsten zin van rechtsinstituut der geslachtsgemeenschap) ondanks alle verschil in juridische regeling, nochtans als een blijvend instituut in iedere rechtsorde terugvinden, terwijl daarentegen b.v. het hypotheekrecht geen blijvende materiële *zin-constante* in den rechtskring bezit?

Deze vraag vindt hare beantwoording in de bijzondere substraatsfundeering van beide rechtsinstituten.

Het huwelijk heeft zijn toereikend zin-substraat in een biotische, d. i. een prae-historische zin-individualiteit en kan dus in zijn primaire juridische zin-individualiteit niet aan een immers noodwendig historisch gefundeerde wisseling onderworpen zijn.²⁾ Het bezit een blijvende materiële *zin-constante* in den rechtskring. Het hypotheekrecht daarentegen heeft zijn toereikend zin-substraat in een historische kultuur-individualiteit, waarop zich het credietwezen als economisch instituut fundeert, dat dientengevolge ook zelve geen blijvende *zin-constante* in den economischen wetskring bezit. Wij moeten met deze enkele opmerkingen over dit hoogst belangrijk probleem volstaan.

§ 7. *De plaats van de Logos in den kosmischen samenhang der wetskringen.*

Welke is de plaats der Logos in den kosmischen samenhang der wetskringen? De vraag moet zinloos schijnen binnen 't kader eener wetsidee, welke in de souveriniteit der rede haar uitgangspunt neemt en het logi-

cistisch continuïteits-principe tot een soort metafysisch credo heeft verheven. Hoe kan de Logos een wetskring naast andere zijn? zal men van deze zijde vragen. Hoe kan men de denkwetten zoo zeer verlagen, daar toch de Logos als uw „wetskringen” eerst *bepaalt* en in dien zin logisch „schept”.

Is de Logos dan niet universeel? Welke uwer wetskringen kan zich aan deze heerschappij onttrekken?

Al deze argumenten zijn bekende klanken uit den neokantiaanschen (Marburgschen) en Hegeliaanschen hoek en zij bewijzen nog eens ten overvloede, hoezeer de instelling der wetsidee beslissend is zelfs voor het stellen der problemen. Dat „bepaling” identiek zoude zijn met „logische” bepaling is een stelling, welke alleen zin heeft op den grondslag eener wetsidee, welke is gegrond in het primaat van het humanistisch wetenschapsideaal. De bron van alle bepaaldheid ligt niet in het logisch denken, doch in de wet qua talis, en dat de Logos *universeel* is, zou alleen als argument tegen de soevereiniteit in eigen kring kunnen gelden, wanneer *universeel* identiek was met *absolutistisch*.

Inderdaad is de Logos universeel, maar in geen anderen zin dan waarin alle wetskringen universeel zijn, n.l. krachtens zijn universeele analogie-, resp. anticipatiemogelijkheden.

Als wetskring zal de Logos erkend moeten worden door ieder, die weigert met het humanistisch idealisme *zijn* en *denken* te vereenzelvigen en die erkent, dat de Gegenstand van ons denken in wetskringen is besloten, welke niet tot elkander herleidbaar zijn.

Wat is nu het toereikend substraat van de Logos als wetskring? De Logos kan niet de meest eenvoudige wetskring zijn, die als zoodanig substraatsloos is. Immers zijn wetten onderstellen reeds zeer vele substraatswetten als die van het getal³⁾, de continuïteit, den physischen tijd etc. en met name de wetten van het psychisch bewustzijn.

In mijn meergenoemd systematisch werk heb ik aangetoond, waarom juist de psychische wetskring als „toereikend substraat” van de Logos moet worden beschouwd. Hier moet ik volstaan, deze stelling zonder nader bewijs te poneeren.

In de wets- en subjectskwaliteit van de Logos moet dus de analogie van het psychisch bewustzijn zijn terug te vinden. Deze analogie is inderdaad opgesloten in de Logoskwaliteit, welke ik voorloopig het *reflexief-analytische* noem.

In de Logos duikt voor 't eerst het tegenover-elkander van subject en Gegenstand op, d. i. de psychische analogie der reflexie. De kwaliteitskern is het analytische, dat in 't logisch begrip zijn primaire zinbelichaming vindt. De psychische wetskring kent in zijn „restrictieve functie” (waarin het dier zijn subject is) het begrip niet, doch slechts de psychische voorstelling en gewaarwording.

Het begrip geldt sinds *Socrates* als het logisch organon $\kappa\acute{\alpha}\tau' \acute{\epsilon}\xi\sigma\chi\eta\nu$. Aan het begrip kan beter de kwaliteit van den logischen wetskring tot

openbaring komen, dan aan het oordeel. Immers het oordeel biedt zonder het begrip geen enkele waarborg voor zijn logisch karakter. Nog te frisch ligt in 't geheugen de fatale verwarring tusschen grammatisch en logisch oordeel, dan dat wij het oordeel zonder meer tot uitgangspunt zouden kunnen kiezen. Het dynamisch subjectivisme in de logica heeft ook in dit opzicht de juiste verhouding omgekeerd, dat het 't begrip eerst in het oordeel tot geboorte liet komen (*Cohen*).

Het begrip is het wetmatig eerdere, het garandeert den wetmatigen samenhang in het denken.

Zoodra we nu het begrip in zijn specifiek logische functie ontleden, stuiten wij op zijn eigenaardig *analytisch* karakter, analytisch hier bedoeld in dien zin, dat onmogelijk in het begrip kan ingaan, wat zich niet onder één logischen noemer laat brengen.

Dit onderscheidt het logisch begrip ten scherpste van de psychische voorstelling of van de grammatische subject-praedicaatverhouding, dat het begrip slechts datgene kan bevatten, wat logisch analytisch in een systeem van relaties kan ingaan.

Het begrip kan b.v. onmogelijk recht en rechtsbewustzijn tezamen omvatten, biotisch organisme en zedelijke persoonlijkheid kunnen niet in één begrip in gaan.

Het begrip eischt kritische zuiverheid van den logischen noemer en alleen de souveriniteit in eigen kring kan die kritische zuiverheid waarborgen. Zoo wordt de souveriniteit in eigen kring ook een logisch principieel van eerste orde.

Onder één logisch zuiveren noemer laat zich slechts brengen, wat kwalitatief in één wetskring behoort. Daarom kunnen het substraat en de geanticipeerde subjectskwaliteit nimmer met de subjectskwaliteit in een begrip ingaan.

Het *ὑποκείμενον* is geen subject van het logisch oordeel.

§ 8. *De reflexieve exponent in de post-logische wetskringen en hun normkarakter. Het verschijnsel der vóórwetenschappelijke begripsvorming. Het vormingsprobleem in de normkringen.*

De Logos is als wetskring midden in den kosmischen samenhang der wetskringen gevoegd. Wie dit heeft ingezien, is in staat een verschijnsel te verklaren, waarop wel voor het eerst *Lask* in 't bijzonder de aandacht heeft gevestigd, t. w. het verschijnsel der z.g. vóórwetenschappelijke begripsvorming. Het merkwaardige van het geval is dit, dat dit verschijnsel zich beperkt tot de Logos en de post-logische wetskringen. *Lask* toonde het verschijnsel in 't bijzonder aan voor den rechtskring. Het rechtsleven schept zelve begrippen, die wel is waar in *levens-verband* zijn gevat, d.w.z. in samenhang met de andere wetskringen, en dus niet aan den eisch van logische zuiverheid voldoen, maar die anderzijds geenszins mogen worden verward met de psychische voorstellingen. De rechtswetenschap knoopt dan ook bij deze vóórwetenschappelijke begrippen aan, terwijl b.v. de

natuurwetenschap juist moet beginnen met zich af te wenden van de *voorstellingen*, welke de menschen zich van de natuur vormen.

Zulks is slechts hieruit te verklaren, dat de Logos een der substraatskringen van het recht is en dat dus de logische analogie, zij 't al in zware zin-belasting, in de rechtskwaliteit is terug te vinden.

Alle post-logische wetskringen, d. w. z. al die wetskringen, welke in de kosmische orde op de Logos rusten, hebben in hun wets- en subjectskwaliteit hun logische analogieënsfeer, of zooals we deze logische analogie in dit verband zullen noemen, hun *reflexieve exponent*. Deze reflexieve exponent verschaft ook aan *alle* post-logische wetskringen *normatief* karakter. Zoowel de sociale wetten, als de economische, de historische als de grammatische, de juridische als de politieke en ethische wetten, zij behooren allen tot het „wetstype” *norm*, wijl ze allen gezamenlijk hun reflexieve exponent bezitten, wijl ze zich allen gezamenlijk richten tot een redelijke subjectsfunctie.

Het inzicht in dezen stand van zaken is van 't uiterste belang tot oplossing van veelal onoplosbaar schijnende problemen.

Een crux in alle normatieve wetskringen vormt b.v. de omstandigheid, dat de normatieve principia voortdurende „vorming” eischen (het z.g. subjectieve vormingsprobleem), 't geen men dan met het objectief wetskarakter weer niet kan rijmen.

Dit geldt niet slechts voor het recht, maar evenzeer voor de economie, de sociale conventie, de taal, de zedelijkheid, ja ook voor de historie. De historische wetskring is op dit punt zelfs zeer leerzaam.

Twee uiterste opvattingen staan hier tegenover elkander; de eerste zoekt de historische wetten tot een soort natuurwetten te herleiden, waarin alle activiteit der persoonlijkheid is uitgeschakeld, (de z.g. sociologische opvatting in haar verschillende schakeeringen) de tweede wil voor het historisch gebied de gelding van wetten volstrekt loochenen ten bate van de geheel eenige rol, welke de groote persoonlijkheden er in spelen, die eerst de historie „maken” (de z.g. personalistische kultuurrichting).

Beide opvattingen zijn even foutief.

De eerste schendt op evidente wijze de souvereiniteit in eigen kring door de historische wetten in hun substraten om te duiden: de tweede opvatting ontbindt zich zelve, daar men zonder gelding van historische wetten ook niet zinvol van „historie” kan spreken. Alle wetenschappelijke begripsvorming toch onderstelt kwalitatieve bepaaldheid van den Gegenstand en *bepalen* kunnen slechts wetten. Waar de wet ophoudt, vangt een zee van *απειρον* aan.

Wie echter met ons den historischen wetskring in den kosmischen samenhang der andere wetskringen schouwt en zijn post-logisch, ergo normatief karakter aanvaard heeft, ziet ook de noodwendigheid in, dat de historische zin zich naar de wetszijde concretiseert in ontwikkelingswetten, welke aan subjectieve vorming onderhevig zijn. In de wet zelve schuilt hier een „reflexieve exponent”.

In dien zin kan men — schoon niet nauwkeurig — zeggen, dat de historie door de persoonlijkheden gemaakt wordt, mits men beseft, dat zulks slechts beduidt, dat de concretiseering der historische ontwikkelingswetten het medium der subjectieve vorming noodig heeft, welke vorming immer aan de wetsprincipia binnen en de kosmische orde buiten den wetskring gebonden en onderworpen is. In den economischen wetskring is het niet anders. Nog steeds tracht men de economische wetten tot natuurwetten te herleiden, doch immer weer stuit men bij die poging op de onoverkomelijke moeilijkheid der subjectieve vorming, zoowel als van de mogelijkheid der subjectieve „afwijkingen”, beide specifieke eigenschappen van normatieve wetten. Men denke ook aan den ethischen wetskring, waarin men beurtelings alle tijdelijke wetsvorming heeft gelochend (het transcendentiaal-idealisme), en alle vaste, objectieve principia heeft uitgebannen (de sociologische en historicistische richtingen). In al deze fatale eenzijdigheid, die in strijd met de waarheid is, wreekt zich de instelling der humanistische wetsidee, welke de kosmische orde der wetskringen verwerpt.

Men onderscheide intusschen van de *normen* wel de z.g. *technische maximen* of *regelen*, een onderscheiding, waarop reeds *Kant* den vollen nadruk gelegd heeft.

De technische regelen behooren thuis in de *anticipatiesferen* der prae-logische wetskringen, welke in de menschelijke samenleving eerst door de logische en post-logische subjectsfuncties kunnen worden ontsloten, doch wier regelen ook in de natuur zelve *instinctief* worden toegepast, (denk aan de techniek der bevers, aan de techniek der mieren- en bijenvolken, aan de techniek der vogels bij hun nestbouw etc.). De eigenlijke techniek heeft dan ook allerminst één specifiek souvereinen wetskring, doch is geheel afhankelijk van die prae-logische wetskringen, waarop zij betrekking heeft.

De z.g. wetenschappelijke techniek is eerst mogelijk op de basis der wetenschap, onderstelt dus anticipatie op de Logos „in expansieve functie” (zie hieronder de excurs bij § 12). De techniek van den bruggenbouw b.v. berust geheel op mathematisch-natuurwetenschappelijken grondslag. De aesthetische anticipaties verdiepen den expansieven zin der techniek nog verder.

De techniek van piano- of vioolspel b.v. rust in de aesthetische anticipatiesferen van den energetischen wetskring. De door juisten aanslag gereguleerde toongolven vormen een specifiek anticipeerend natuursubstraat voor den aesthetischen klankzin. *Eerst in het levensverband met de post-logische wets-(norm)kringen* kunnen de technische regelen een normatieven zin verkrijgen. *Op zichzelf genomen* zijn ze echter geen handelingsnormen. De economische normen b.v. eischen betrachtting der zuinigheid bij het aanleggen van werken. De techniek leert ons, hoe wij het stoffelijk materiaal aan dezen eisch hebben aan te passen.

Het normatieve element kan op zichzelf geen criterium voor een wets-

kring zijn, doch behoeft zelve souvereine kwalificatie in de wets- en subjectskwaliteit.

Juist het feit, dat de wetten der post-logische wetskringen evenals die van de Logos zelve *normkarakter* dragen, maakt een uiterst nauwgezette analyse van den primaireren wets- en subjectszin in deze kringen tot *gewetenseisch*.

Nemen we ter illustratie het voorbeeld van den veelomstreden *historischen* wetskring.

Te allen tijde heeft het Christendom vastgehouden aan den normatieve zin van „de leiding Gods in de historie” en toch tegelijkertijd, zij ’t al niet in al zijn schakeeringen met hetzelfde accent van overtuiging, positie gekozen tegen het quietistisch historisme, dat immer capituleert voor het voldongen feit en den historischen wetskring verabsoluteert ten koste van recht en ethiek.

Het is nog niet zoo lang geleden, dat in een overigens scherpzinnig proefschrift een zij ’t al poovere poging werd gedaan, „de antirevolutionaire staatsleer” wegens haar voortdurend beroep op „de leiding Gods in de historie”, „logisch” ad absurdum te voeren met de neo-kantiaansche onderscheiding van *norm* en *feit*!

Vanwaar toch dat verzet tegen de aanvaarding van het normkarakter der historische ontwikkelingswetten, die toch evenzeer als alle andere wetten in Gods souvereinen Schepperswil zijn gegrond?

Het komt o. i. hierdoor, wijl het begrip van *wetskring* in ’t moderne denken is te loor gegaan en men niet meer voelt, dat de historie een wetskring is, die in zijn goddelijken souvereinen wezenszin *toto coelo onderscheiden*, zij ’t al geenszins *gescheiden* is, zoowel van de juridische als de ethische wetten.

Het komt hierdoor, wijl velen in de historie nog slechts een aaneenrijging van *feiten* kunnen zien, welke in alle mogelijke kwalificaties (economische, ethische, juridische, sociale, aesthetische enz.) zich in den historischen ontwikkelingsketen zouden voegen.

Het komt tenslotte hierdoor, wijl ter laatste instantie de humanistische wetsidee met haar tegenstrijdige continuïteits-postulaten van wetenschaps- en persoonlijkheidsideaal ook het historisch denken overheerscht.

Een zuivere analyse van den in eigen kring souvereinen historischen wezenszin ontbreekt dan ook in de vele ongetwijfeld scherpzinnige geschiedphilosophische werken van den modernen tijd, want de neo-kantiaansche methodische criteria van „individualiseering (Einmaligkeit)” en „Wertbeziehung” kunnen toch bezwaarlijk dienst doen om de souvereiniteit der historie als wetskring aan het licht te brengen.

Waar wij in dit bestek natuurlijk op dit punt geen uitgebreide analyses kunnen maken, zij ons slechts een enkele opmerking over den historischen wezenszin veroorloofd: De historie is o. i. de wetskring der *dynamische kultuurdominanten*, welke de historische *perioden* kwalificeeren en ze het historisch *tijdsbeeld* opdrukken.

De historische *periode* is karakteristiek voor de historische tijdsorde, welke met haar met cultuurzin belaste tijd-rekening en haar *ontwikkelingscaesuren* zoowel van de physische als van de psychische en logische tijdsorden *toto coelo* onderscheiden is.

De historische wetskring rust noodwendig op het substraat van de Logos en den socialen wetskring met zijn „sittenormen”, doch kent de ethische, juridische en economische normen slechts bij anticipatie.

Prae-historie zou men in dit verband, schoon de naam onnauwkeurig is, kunnen noemen den historischen wetskring „in restrictieve functie”, ’t geen allermint wil zeggen, dat in die z.g. praehistorische tijden, geen economie, recht of zedelijkheid zouden hebben bestaan, ook zelfs, al ontbreken ons de historische kenbronnen daarvoor, doch alleen dat de anticipatiesferen van den historischen kring nog niet zijn ontsloten, zoodat op de bedoelde gebieden *starheid* heerscht bij gebrek aan kultuur-dominanten, welke de anticipaties dezer kringen in het historisch tijdsbeeld zouden kunnen vertegenwoordigen. Die *starheid* is b.v. in den oud-Germaanschen tijd zelfs in de benaming van het recht als *êeua* of eeuwige, onveranderlijke regeling, uitgedrukt. Intusschen moeten ook in z.g. prae-historische tijdperken in den bedoelden zin de economische, juridische en ethische wetskringen op het substraat van den historischen wetskring „in restrictieve functie” hebben gerust, zoodat die tijdperken toch zelve weder zijn opgenomen in den universeelen historischen ontwikkelingsgang, waarin ’t zij te voren reeds anticipaties op de post-historische wetskringen gerealiseerd waren, ’t zij nadien die realisatie heeft plaats gehad of nog zal plaats hebben. *Starheid* b.v. in den economischen, aesthetischen, juridischen of ethischen wetskring kan dus nimmer beteekenen gemis aan historisch substraat, doch alleen gemis aan anticepeerende kultuurdominanten. In de rechtsontwikkeling zijn ook tijdperken van *starheid* opgenomen, die zeer goed *een terugval op lager kultuurpeil kunnen zijn*. In dien zin is ons begrip „prae-historie” dus geenszins identiek met wat de wetenschap er gewoonlijk onder verstaat. Wilde, van alle kultuurbeïnvloeding afgesloten natuurvolken verkeerden nog heden ten dage in een prae-historisch stadium in onzen zin. Sociale veranderingen kunnen bij zulke volken zeer goed plaats grijpen en ook het recht beïnvloeden, zonder dat het recht daarmede zelve een anticepeerende kultuurdominante tot substraat krijgt. In het historisch tijdsbeeld van zulk een periode is geen kultuurdominante voor den rechtskring vertegenwoordigd, waaruit zich ook verklaart de betrekkelijke onderlinge gelijkvormigheid, welke primitieve rechtsorden zelfs in zeer verschillende tijden op vele punten vertoonen. Gemeenlijk zullen dan ook in de andere normenkringen de anticipatiesferen nog gesloten zijn (ruwe zeden, ruw recht, primitieve economie, primitieve kunst, primitieve zedelijkheid etc.). Eerst het Christendom grijpt in *alle* sferen in met ontsluiting der anticipatiesferen.

Zoo verloopt dus de historie in de dynamiek van het tijdsbeeld in het

kultuurleven, onverschillig of dit kultuurleven zich in „restrictieve” of „expansieve functie” openbaart en dit tijdsbeeld wordt gevormd door de kultuurdominanten, welke in organischen samenhang hun stempel op de historische periode drukken (Vgl. b.v. het historisch tijdsbeeld der *kerkelijke eenheidskultuur* in de hoog-middeleeuwen!).

Zoo moet de historische wetskring in zijn wezenszin nauwkeurig worden geanalyseerd, al kunnen de bovenstaande opmerkingen natuurlijk hoogstens een spaarzame aanduiding zijn van de richting waarin deze analyse zich zal moeten bewegen.

Een onjuiste beschouwing van de onloochenbare universaliteit van den historischen wetskring heeft het onderzoek op een dwaalspoor gebracht, daar men niet bedacht, hoe die universaliteit een eigenschap van *alle* wetskringen gelijkelijk is, en dus nimmer meer kan zijn dan een „universaliteit in eigen sfeer”.

Dat de historische wetten toto coelo van de ethische, juridische, economische en sociale moeten verschillen, is een waarheid, die men in ernst niet kan ontkennen.

De Sovjet-regeering in haar anarchistische forceeringspolitiek zondigde primair tegen de historische ontwikkelingswetten, door de poging recht en economie geheel los van hun historische substraten te maken. Evenzoo reeds Justinianus, toen hij door zijn verbod van commentarieering zijner codificatie de *natuurlijke* rechtsontwikkeling poogde te stuiten.

Hier ligt een primaire overtreding van de historische normen voor, de zonde tegen de leiding Gods in de geschiedenis, welke gedachte niets van doen heeft met de zeer te onpas daarbij in 't geding gebrachte onderscheiding tusschen Gods verborgen en Zijn geopenbaarden wil. En wij zijn terdege in staat, deze overtreding van de historische wetten in haar souvereine historische kwalificatie te *onderscheiden* van overtredingen tegen Gods rechtsordinantiën en Zijn zedewet, ook al zal krachtens den organischen samenhang der wetskringen een overtreding binnen een der post-logische kringen zich licht ook in de andere doen gevoelen.

Inzake de onderscheiding tusschen absolute en empirische normen.

In verband met het vormingsprobleem in de normkringen, dat wij in § 8 behandelden, is 't van belang in 't bijzonder voor den rechtskring stelling te kiezen tegen een opvatting, die den laatsten tijd steeds meer veld wint en die het normatief karakter van het recht in 't wezen der zaak aanrandt, ofschoon ze juist beoogt dit normatief karakter der rechtsorde te „redden”.

Wij bedoelen de beschouwing, die onder meer in *Felix Somlo's* bekend boek „Juristische Grundlehre” haar talentvolle verdediging gevonden heeft, dat het recht zou ressorteeren onder het gebied der z.g. „empirische normen” in onderscheiding van de „absolute normen” der ethiek, aesthetica en logica. Somlo rekent dan onder absolute normen in aansluiting aan *Windelband* die normen, welke in onmiddellijke evidentie met de over-

tuiging verbonden zijn, dat zij en zij alleen verwerkelijk behooren te worden (*Windelband*, Präludien, 3e Aufl. S. 292/3). „Normen in diesem Sinne”, aldus Somlo (t.a.p. S. 59), „sind also blosz die unmittelbar evidenten, die unableitbaren, nicht weiter zurückführbaren Regeln, denen wir als letzten Gegebenheiten gegenüberstehen, die wir in diesem Sinne des Wortes als notwendige oder allgemeingültige bezeichnen. Wir können sie auch die höchsten nennen, als welche gewöhnlich die logischen, die ethischen und die ästhetischen Normen als einander koordinierte Normenarten des Wahren, Guten und Schönen hingestellt werden. Ihnen gegenüber stehen sodan die blosz zufälligen oder empirischen, nicht denknotwendigen, nicht die absoluten Werte zum Ausdruck bringenden verschiedensten Regeln und Vorschriften, die in dem engeren Sinne des Wortes nicht als Normen bezeichnet werden”.

Het ligt niet in onze bedoeling in dit verband dieper op Somlo's rechtsbeschouwing in te gaan. Wij voerden slechts de trouwens allerminst oorspronkelijk van hem afkomstige onderscheiding tusschen empirische en absolute normen aan, omdat het voor de zuiverheid onzer opvatting van het recht als wetskring van 't hoogste belang is, dat we van tevoren afrekenen met een o. i. ex origine verkeerde rechtsbeschouwing, welke aan de absoluutheid van het recht als goddelijke ordinantie te kort doet.

Wanneer men aan de onderscheiding tusschen absolute en empirische normen vast wil houden, dan kan zulks toch geen anderen zin hebben, dan die van een caesuur tusschen twee fundamenteel verschillende normsoorten.

Onder absolute normen zou men in dezen gedachtengang dan die normen moeten verstaan, die noodwendig, onafhankelijk van tijd en plaats, onafhankelijk van „de ervaring” gelden. Onder empirische daarentegen, die normen, die een toevallig, een empirisch karakter dragen.

Wie onze vroegere uiteenzetting inzake wetsbegrip en wetsidee heeft gevolgd, zal inzien, dat met een dergelijke dualistische opvatting, in het normbegrip een onderscheiding wordt ingevoerd, die met het karakter van wet, als noodwendige begrenzing, ordening en reguleering van een subject ten eenenmale onvereinigbaar is. Er is geen empirische *norm* denkbaar, die niet op absoluten, goddelijken grondslag rust. Een „toevallige wilsnorm” is een contradictio in terminis. Want rechtsnormen zoowel als sociale, logische, aesthetische en ethische normen zijn allen specimina van de universeele goddelijke wetgeving aan Zijn schepping en als specimina van de „wet” moeten alle gekwalificeerde normen naar hun wezenszin een noodwendig, een absoluut karakter dragen. Maar vormt deze absoluutheid van de norm naar zijn wezenszin nu een tegenstelling tot het „empirisch” karakter van de concrete norm?

Waar alle wetskringen in de universeele wereldordening, welke in de wetsidee haar uitdrukking vindt, op elkander appelleeren, is geen concrete norm denkbaar, die niet met de omstandigheden van tijd en plaats zoude rekening houden. In dezen zin is de concrete ethische norm even-

zeer empirisch als de concrete rechtsnorm; de concrete logische en aesthetische norm evenzeer als de concrete sociale fatsoensnorm.

Velen zullen, het bovenstaande lezend, hun oogen niet willen gelooven. Zou dan b.v. het principium identitatis als een der absolute grondnormen der logica als norm evenzeer van de „ervaring” afhankelijk zijn als de rechtsnorm, dat de meerderjarigheid aanvangt met het bereiken van den een-en-twintigjarigen leeftijd? Zou de ethische grondnorm: „Men behoort zijn naaste lief te hebben als zich zelve” evenzeer „empirisch bedingt” zijn als de fatsoensnorm, dat men bekenden bij 't voorbijgaan op straat behoort te groeten?

Opzettelijk stellen wij de vraag in dezen lapidair en evident onredelijken vorm, omdat juist de meest grove misvattingen dwingen tot door-redeneeren tot de laatste gronden.

Welnu, laten wij eerst op de hierboven gestelde vraag reageeren met zelf een andere vraag te stellen: Zou de zedelijke norm: „Gij behoort uw vader, zoo hij in behoeftige omstandigheden komt te verkeeren, naar uw vermogen te onderhouden uit liefde tot God en tot uw ouders” naar den zin zijner wetsgedachte geen absoluut karakter dragen? De vraag zal niemand in verlegenheid brengen. Ieder, die aan de absolute eischen der Christelijke moraal vasthoudt, zal haar met een volmondig „ja” beantwoorden.

Maar in het hier gegeven voorbeeld is het z.g. „empirische” met het absolute element tot een ondeelbare eenheid verbonden. De zedelijke eisch der liefdesgezindheid is absoluut, maar die absolute kern, het absoluut *beginsel* van de zedelijke norm eischt zelf zijn toespitsing, zijn concretiseering in het leven. De absoluutheid van de norm is onbestaanbaar zonder haar richting op het concrete. Maar dan kunnen „absoluut” en „empirisch” ook onmogelijk contradictoire tegenstellingen vormen en in ieder geval geen dienst doen, om de normen naar haar geldingskarakter in twee groote groepen in te deelen.

Geen enkele norm, van welke soevereine kwalificatie zij ook moge zijn, kan als zoodanig gelden, voorzoover zij niet in den absoluten zin van een wetskring is gefundeerd. Geen enkele subjectieve wilsuiting kan een zij 't al „empirische” norm fundeeren.

Het absoluut en het empirisch element onderstellen elkander in iedere concrete norm als zoodanig. In deze harmonische samenvlechting herkennen we onmiddellijk den universeelen zin onzer wetsidee terug. Want met de onderscheiding tusschen absoluut en empirisch bij wijze van tegenstelling, beoogt men het volkomen isolement van de zedelijke, aesthetische en logische normen te waarborgen en een dergelijke abstraheerende isoleering, welke in wezen op vernietiging van de desbetreffende wetskringen uitloopt, is met de Calvinistische wetsidee ten eenenmale onverenigbaar.

Achter de gemaakte tegenstelling tusschen absolute en empirische normen schuilt een wetsidee, die de soevereiniteit in eigen kring ten eenenmale negeert.

Een axiologische degradatie van recht, Sitte, fatsoen etc. spreekt uit de opvatting van de normen dezer wetskringen als „empirische” in tegenstelling tot de „absolute” van Logos, aesthetica, en ethiek. Want, waar in 't wezen der zaak ook de meest scherpzinnige poging, om empirische en absolute normen naar haar geldingskarakter te onderscheiden, niet kan ontkomen aan de onmiddellijk evidente waarheid, dat geen empirische norm zonder absoluut fundament als „norm” kan optreden, moet consequente doorredeneering hen, die het recht als een complex empirische normen in bovenbedoelden zin kwalificeeren, er noodwendig toe voeren het absolute fundament van het recht in een wetskring te zoeken, wiens absoluut normkarakter men met eenigen schijn van recht in de persoonlijkheidswaarde kan fundeeren.

Ook *theonomie* beteekent voor het humanistisch persoonlijkheidsideaal de verafschuwde *heteronomie*. De rechtsnorm kan in dezen gedachtengang zich slechts handhaven als toepassing eener *autonome* moraal.

En ziedaar, hoe achter de schijnbaar zuiver wetenschappelijke „voraussetzungslose” onderscheiding tusschen absolute en empirische normen weer de groote irrationeele Voraussetzung der humanistische wetsidee zich openbaart!

Ook het subjectieve vormingselement, dat aan de concrete rechts- en sociale fatsoens- of Sitte-norm eigen is, kan geen dienst doen, om een tegenstelling tusschen absolute en empirische normen te fundeeren.

Immers de concretiseering van de absolute wetsgrondslagen eischt in iederen souverainen normkring gelijkelijk de subjectieve vorming. Ook aan de concrete logische, zedelijke, gerechtigheids- en aesthetische⁴⁾ normen is dit element inhaerent, maar overal rust de souverain-gequalificeerde gelding dezer normen alleen en uitsluitend op den absoluten grondslag der goddelijke wetsprincipia, die aan de onderscheiden normenkringen ten grondslag liggen en alleen en voorzoover de subjectieve normconcretiseeringen op de basis van deze absolute wetsgrondslagen blijven, kunnen zij als concrete normen op normatieve gelding aanspraak maken.

Want het richtsnoer voor deze subjectieve vorming is niet aan subjectieven willekeur prijsgegeven, maar ligt in de absolute normgrondslagen zelve, daar iedere souvereine wetskring binnen eigen modaliteit den organischen samenhang met alle andere wetskringen handhaaft.

Gelijk gezegd, slechts bij een ontoelaatbare „isoleering” van een souverainen normenkring buiten het universeele verband der goddelijke, harmonische wereldorde, zou de subjectieve vorming geen toereikend criterium voor haar gelding kunnen bezitten. Absoluut en empirisch normelement zouden dan binnen iederen normenkring gelijkelijk tegenover elkander komen te staan als onverzoenbare tegenstellingen.

Op de basis der Calvinistische wetsidee kan de gedachte aan zulk een isoleering van een normenkring echter zelfs niet opkomen. Overal heerscht binnen 't kader dezer wetsidee de gedachte aan den goddelijken-kosmischen samenhang.

§ 9. *De leidende wetten in de Logos bij de logische analyse der wetskringen. De methode der antinomie.*

Welken weg heeft het logisch subject te volgen bij de logische analyse der wetskringen?

Opnieuw openbaart het universeel beginsel der souvereiniteit in eigen kring zijn eminente waarde in de Logos. Wanneer immers inderdaad overeenkomstig de Calvinistische wetsidee de souvereiniteit in eigen kring geldt, waar maar een wetskring valt aan te wijzen, dan moet de subjectieve schending van de souvereiniteit in eigen kring, m. a. w. de ongerechtvaardigde overschrijding van de gebiedsgrenzen der wetskringen noodwendig in de antinomie voeren.

Antinomie nu heeft niet de zeer algemeene beteekenis van tegenstelling in dien neutralen zin, waarin recht en onrecht, zedelijkheid en onzedelijkheid tegenstellingen vormen, doch zeer praegnant den zin van botsing tusschen de wetten, tegenstrijdigheid in de wetskringen. Zij draagt niet een contrair, doch een *contradictoir* karakter.

En zulk een schijnbare botsing, zulk een schijnbare tegenstrijdigheid tusschen de wetten is slechts te begrijpen, waar meerdere wetskringen naast elkander bestaan.

Wanneer dan n.l. de onderlinge competentie-afbakening hunner geldingssferen niet zóó was geregeld, dat iedere wetskring zijn eigen souvereine sfeer heeft en toch tegelijk slechts een harmonisch onderdeel vormt van den geheelen kosmos als het wettenorganisme onzer bedeeing, dan, ja dan zou de antinomie niet slechts denkbaar, doch principieel onvermijdelijk zijn. Doch de antinomie (ook in haar modern-religieuzen zin van *paradox*) verliest principieel haar objectief bestaansrecht zoodra het beginsel der souvereiniteit in eigen kring als allesbeheerschend correlaat van den harmonischen eenheidssamenhang van alle wetskringen in de Calvinistische wetsidee is aanvaard.

De beide grondwetten van de Logos, het principium identitatis en het principium contradictionis, ontvangen eerst in het licht van het beginsel der souvereiniteit in eigen kring hun praegnanten zin. Het principium identitatis is de wet (norm), die de schouwende (reflexieve) analyse van het logisch subject reguleert. Het principium contradictionis is de wet (norm), die de methode, den wettigen weg voor de toepassing van het identiteitsprinciep effent.

De logische inklemming van den Gegenstandskring in de kategorie der identiteit mag eerst het methodisch resultaat zijn van den weg der antinomie.

Hier openbaart zich opnieuw de critische waarde der Calvinistische wetsidee. De antinomie is hier het $\mu\eta\ \acute{o}\nu$ in Platonischen zin, datgene wat de Logos in onderworpenheid aan de goddelijke wetsorde moet afweren, datgene, wat geen objectieven geldingsgrond bezit.

In dien zin is de Calvinistische opvatting der antinomie de onmiddellijke tegenvoeter van de Hegeliaansche dialectiek, die de logische grond-

wet van het beginsel der tegenspraak heeft gerelativeerd en aan de antinomie een betrekkelijk recht binnen de Logos heeft toegekend.

Het transpersonalistisch gevatte rede-princiep der humanistische wets-idee als uiterste ontwikkeling van het humanistisch persoonlijkheidsideaal moet de antinomie zelfs logisch sanctioneeren om het continuïteitsprinciep der vrijheid over alle souvereine wetsgrenzen heen te kunnen doorvoeren.

Doch het Calvinisme heeft de souvereiniteit van Gods heiligen wil tot onwankelbaren grondslag zijner wetsidee aanvaard en van stonde aan wordt de antinomie het $\mu\eta\ \delta\upsilon$ het onwettige, het objectief onbestaanbare.

Zoodra het logisch denken beproeft arithmetisch getal en geometrische ruimte, geometrische ruimte en mechanische beweging, mechanische beweging en biotisch organisme, psychische voorstelling en logisch-analytisch begrip, psychische en juridische wil, vergelding en liefde etc. etc. onder één logischen noemer te brengen, is de antinomie onontkoombaar. Zij wijst hier op de overschrijding van wetsgrenzen, op de schending van de souvereiniteit in eigen kring. Vanaf de bekende antinomieën van Zeno tot aan de paradoxieën der moderne „Mengenlehre” met haar antinomieën der actueele oneindigheid, vanaf het antieke Sophisme tot aan het moderne personalisme, met zijn antinomieën tusschen moraal en recht, autonomie en heteronomie, vergelding en liefde, gaat de lijn eener dialectiek, welke aan de antinomie niet kan ontkomen.

De antinomie is het criterium van de schending der souvereiniteit in eigen kring en wie de souvereiniteit in eigen kring niet als richtsnoer ook voor de logische analyse aanvaardt, kan voor geen enkele antinomie een bevredigende oplossing bieden.

Ook *Kant* heeft zulks niet vermocht. De antinomie der actueele oneindigheid b.v. wist hij niet anders op te lossen dan met de stelling dat ideeën niet als verstandskategorieën mogen worden gebruikt, terwijl hij de gebiedsoverschrijding tusschen de getalswetten en geometrische wetten, welke aan deze antinomie schuld is, niet eens vermeldt, laat staan wraakt. En aan de antinomie van het mechanisch determinisme tracht Kant te ontkomen door zijn isoleerende, ook door de Kritik der teleologischen Urteils-kraft niet reëel overbrugde, scheiding van verstandsen redewetgeving, waarbij hij nochtans zelf de tegenstrijdigheid moet aanvaarden, dat de causaliteit der vrijheid in de phaenomenale wereld, het gebied der ervaring ingrijpt, ofschoon op dit gebied volgens Kant's praemisse het mechanisch causaliteitsprinciep universeel en zonder uitzondering heerscht.

In het licht van de souvereiniteit in eigen kring blijft voor de antinomie slechts de functie over van een subjectieve methode onder heerschappij van de logische grondwet der tegenspraak. Waar twijfel heerscht over het al of niet bestaan van een souvereinen wetskring als substraat van een anderen, mag de schouwende analyse aanvangen met de poging, den hypothetisch aangenomen wetskring met den anderen, over wiens bestaan geen twijfel heerscht, onder één logischen noemer te brengen.

Leidt deze nivelleering dan tot antinomie, dan eischt het principium contradictionis de logische inklemming van beide wetskringen tot twee soevereine Gegenstandskringen (denkkringen). Wie hier, ondanks klaarblijkelijke antinomie verder gaat met de logische nivelleering, verlaat den wettigen weg en hanteert de dialectiek op anarchistische, opstandige wijze, welke in een moeras van relativisme en scepticisme moet voeren.

§ 10. *Het probleem der theodicee en de religieuze paradox.*

Van hieruit valt tenslotte ook het volle licht op het aloude probleem der theodicee. Bij de Stoa, Leibniz en Hegel, om nu slechts enkele markante typen van theodicee te noemen, bleef de rechtvaardiging van Gods wereldbestuur het noodwendige sluitstuk der rationalistisch ingestelde wijsbegeerte.

De theodicee past slechts in het kader eener wetsidee, die de wet in haar universeele *grens*gedachte miskent en Gods heiligen wil onder de wet stelt. De goddelijke absolute soevereiniteit wordt geenszins gehandhaafd, wanneer men de wet als onveranderlijke, eeuwige Logos, als noodwendig uitvloeisel der goddelijke rede proclameert, want onveranderlijk gaat deze constructie gepaard met de uitwissching der onoverkomelijke grenslijn tusschen menschelijke en goddelijke ratio.

Men mag dan nog op zijn best aan de goddelijke redesoevereiniteit enkele praerogatieven voorbehouden op het gebied der genademysteriën, die door een ondoordringbaar gordijn voor alle rationalistische speculatie zijn afgesloten, de z.g. naturalis ratio wordt het condominium van Schepper en redelijk schepsel en de wet wordt *verbinding*, niet *grens* tusschen menschelijke en goddelijke rede. Dit is de *ὑβρις* van het rationalisme in iederen vorm, dat zijn wetsidee noodwendig Gods schepperswil voor het forum der redesoevereiniteit moet dagen. Hoe kan zelfs de vraag opkomen, dat Gods toelating der zonde, dat de goddelijke tolerantie van het booze in de wereld voor het forum der rede zou moeten worden gerechtvaardigd, wanneer men daarbij dit booze niet tegelijk aan Gods wil als „verantwoordelijk subject” toerekent? En hoe is dit laatste mogelijk zonder de fundamenteele miskenning der eeuwige waarheid, dat de norm van al het goed en kwaad alleen en uitsluitend is gelegen in de goddelijke wetten voor het handelen der redelijk-zedelijke schepselen en dat God als soevereine en heilige Steller dezer wetten, zelf nimmer onder de heerschappij dezer wetten kan worden gesteld?

Ongelooflijk is de aanmatiging en de hoogmoed van het nietige schepsel, dat zijn almachtigen Schepper ter verantwoording zou willen roepen voor Zijn wereldbestuur!

Door alle eeuwen heen staat als in brons gegrift het ironisch vonnis over die aanmatiging. En toch, o, mensch, wie zijt *gij*?

Waarlijk niet uit den religieuzen bodem des Christendoms is het z.g. wijsgeerig probleem der theodicee ontsproten. En het mag als een onomstootelijk bewijs gelden voor den universeelen religieuzen wortel

der Calvinistische wetsidee, dat deze wetsidee absoluut met iederen vorm van theodicee onvereinigbaar is.

Het probleem der theodicee is reeds gesteld, zoodra men slechts één wetskring aan de goddelijke souvereiniteit zou willen onttrekken. Toen *Duns Scotus* in de Middeleeuwen tegen de Aristotelische scholastiek Gods schepperssouvereiniteit over het zedelijk-religieuze gebied weer ten deele wilde handhaven, had hij zelf zijn positie reeds onmogelijk gemaakt, doordat hij de logische en de mathematische wetten ook voor God wilde doen gelden.

De naïeve hypostaseering van de Logos of de mathesis tot universele norm zonder Voraussetzung en zonder relatie tot een subjectsfunctie in den oorspronkelijken zin van onderdaanschap, was immers het uitgangspunt van dat uitermate oncritisch rationalisme, dat in zijn probleem der theodicee de opstandigheid en inderdaad lachwekkenden hoogmoed zijner levens- en wereldbeschouwing luce clarius moest bewijzen?

En *Kant*, de vader der z.g. critische wijsbegeerte, hoe heeft deze scherpe denker niet met alle eischen der critische instelling gespot, toen hij zijn autonome moraal proclameerde en den almachtigen God onder de categorische Imperatief zijner practischen Vernunft trachtte te doen buigen!

Laat het modern humanisme nu hier met het Christendom in 't gericht treden! Achter zijn souvereine Logos en zijn categorischen Imperatief staat de *ὕβρις* van zijn diessseitig persoonlijkheidsideaal en geen critisch-humanistische wijsbegeerte ter wereld kan deze oncritische instelling wegedeneeren! Men beluistere den hoogmoed van dit persoonlijkheidsideaal in *Cohen's* „Ethik des reinen Willens”. Wee hem, die aan de „Vernunft” grenzen zou willen stellen. Maar of Gods souvereiniteit met die vergoddelijking der rede wordt aangerand, zie, dit is voor Cohen een geringe zaak! Waarlijk, wie geen heiligen toorn in zich voelt oprijzen, bij het bespeuren van zooveel verblinde en zelfgenoegzame naviteit, die heeft de grenzelooze Majesteit Gods nog nimmer in zijn leven ervaren! Waar is de „Kritik der reinen und practischen Vernunft”, die dezen ontzaggelijken, heiligen, verheven Majesteit zou stellen onder de grens van de Logos of der zelfgeproclameerde autonome moraal?

Voorwaar de grootheid Gods is een verterend vuur voor allen, die Hem niet in kinderlijken ootmoed aanbidden. Alle wetskringen wankelen, alle waarheid en gerechtigheid verzinkt in 't niet, alle principes van de „Logos” vervliegen in damp en rook, zoodra zij van het fundament van Gods ontzaggelijken en heiligen schepperswil worden losgewrikt.

Wie God onder de wet stelt, vernietigt de wet. Want wat is de wet en wat is de Logos zonder een grondeloozen grond? Wat is de wet en wat is de Logos zonder God?

Het probleem der theodicee is het onoplosbaar probleem der opstandigheid!

Maar ook het moderne z.g. irrationalisme stelt de zaak niet beter.

Tegenwoordig meent men in zekere kringen, met name in de Zwitsersche theologie van Barth en Brunner, het probleem der theodicee niet beter te kunnen afsnijden dan door een vlucht in de „religieuze paradox”. „Paradox” nu is antinomie en wie aan de antinomie op welk terrein dan ook haar recht toekent, randt de souvereiniteit Gods zelve aan. Antinomie beteekent subjectieve overschrijding van wetsgrenzen en kan dus geen andere plaats in onze kenniscritiek hebben, dan die van het Platonische *μη ὄν*. Wie dus in de antinomie de hoogste wijsheid zoekt, is niet bij uitstek „kritisch” op religieus gebied, maar neemt het „onkritisch” standpunt *κατ' ἐξοχήν* in. De onderwerping aan de goddelijke wetsgrenzen van ons kennen kan nimmer voeren tot de paradox of de antinomie, want waar de antinomie haar intrede doet, heeft het denken reeds zijn door God gestelde grenzen overschreden.

§ 11. *De functie van het principie van den toereikenden grond (het logisch causaliteitsprincipie) in den wetskring van de Logos.*

De derde grondwet van het logisch denken is het principie van den toereikenden grond, dat men het logisch *causaliteitsprincipie* genoemd heeft. Ook met deze logische grondwet heeft men een roekeloos, onkritisch spel gedreven, door er onvoorziens elementen in op te nemen, die slechts aan bepaalde wetskringen eigen zijn.

Aristoteles b.v. en op zijn voetspoor de Aristotelische scholastiek, belastte het causaliteitsprincipie met het teleologische element uit den biologischen wetskring en nu werd de logische wet van den toereikenden grond tot een universeel organon in zijn hand, om alle metaphysische raadselen te ontwarren (miskennis van het *grenskaracter* der wet).

Het humanistisch naturalistisch rationalisme droeg in het causaliteitsprincipie het mechanistisch element in en nu werd de logische wet van den toereikenden grond als „wijsgeerige” causaliteitswet tot een universeel organon in zijn hand, om alle wetskringen te nivelleeren en het humanistisch wetenschapsideaal met zijn continuïteitsprincipie over alle wetsgrenzen heen door te voeren. Waar, gelijk bij *Descartes*, halt werd gemaakt voor *de ziel*, werd het continuïteits-principie zelve geenszins prijsgegeven, doch veeleer willekeurig ingeperkt ter wille van het humanistisch persoonlijkheidsideaal.

Het was ook slechts een schijnbare breuke met dit rationalistisch continuïteitsprincipie toen *Leibniz* zijn beroemde onderscheiding opstelde van *vérités de fait* en *vérités de raisonnement* en de gelding van het principie van den toereikenden grond alleen tot de eerste beperkte, terwijl hij de rede-waarheden onder de heerschappij van het principium contradictionis stelde.

Bij een strenge doorvoering dezer onderscheiding zou het logisch causaliteitsprincipie weder aanstonds als logische grondwet geschrapt zijn.

Doch *Leibniz* gaf aan het causaliteitsprincipie een metaphysischen zin en doordrong het met het (voor 't eerst door hem klaar geformuleerde)

— aan de oneindigheidsrekening ontleende — logicistisch continuïteitsprinciep (de *lex continui*, welke Leibniz' wetsidee van de harmonia praestabilita doordringt) en daarmee werden de grenzen der soevereine wetskringen principiëel uitgewischt. En toen Leibniz' popularisator *Christian Wolff* met volledige opheffing van de onderscheiding tusschen feitelijke en redewaarheden, het mechanistisch gevat causaliteitsprinciep weer tot het principium contradictionis terugvoerde, was de keten van het humanistisch wetenschapsideaal weer volledig gesloten.

Principiële kritiek kon op de verabsoluteering van dit mechanistisch causaliteitsprinciep, dat noodwendig tot determinisme moest leiden, niet worden uitgeoefend zoolang het begrip van wetskring niet in eere hersteld was. *Crusius'* kritiek op de Leibniz-Wolffsche opvatting van het princiep van den toereikenden grond, tastte geenszins het mechanistisch causaliteitsprinciep in den wortel aan. Wel stelde hij weer scherp op den voorgrond het onderscheid tusschen *Realgrund* en *Erkenntnisgrund*, doch afgezien van de verwarring, die hij in deze begrippen bracht, door den tijd alleen in de natuurwerkelijkheid te aanvaarden — een gevaarlijke, schoon zeer verbreide misvatting — was daarmee toch nog niets ingebracht tegen de verabsoluteering van het mechanistisch causaliteitsprinciep buiten de grenzen van den physischen wetskring.

Trouwens *Crusius'* kritiek was ter laatster instantie ingegeven door den drang, de zedelijke vrijheid van den wil te redden van den ondergang in het determinisme en op dit punt moest het humanisme op den duur zelve het pleit tegen het naturalisme opnemen, terwille van zijn humanistisch persoonlijkheidsideaal, dat niet aan het continuïteitspostulaat van het wetenschapsideaal ten offer mocht vallen.

Het was *Kant*, die in zijn „Kritik der reinen Vernunft“ den grooten aanval op het absolutisme van het humanistisch wetenschapsideaal opende, om vrij baan voor de autonomie van het humanistisch persoonlijkheidsideaal te maken.

Doch zoo weinig wilde *Kant* het continuïteitsprinciep van het humanistisch wetenschapsideaal in den wortel aantasten, dat hij het mechanistisch causaliteitsprinciep een transcendentiaal-logischen grondslag voor het geheele ervaringsgebied gaf, zoodat hij in theoretischen zin het determinisme zelfs volkomen moest beamen. *Kant* trachtte n.l. te bewijzen, dat zonder dit mechanistisch causaliteitsprinciep, dat in een synthetisch oordeel a priori zou zijn gegrond, geen ervaring mogelijk is.

Wij komen op *Kant's* sophisticated deductie van het mechanistisch causaliteitsprinciep als aprioristisch oordeel der transcendentale logica in een volgende paragraaf nog terug.

In dit verband willen wij er slechts den nadruk op leggen, dat *Kant* met het begrip van wetskring zoo mogelijk nog grondiger dan vele zijner rationalistische voorgangers heeft gebroken, daar hij ook de psychologie als wetenschap tot mathematische natuurwetenschap denatureerde. Dat bij *Kant* het mechanistisch causaliteitsprinciep een *synthetisch-aprio-*

ristisch karakter verkreeg, terwijl het bij de meeste zijner humanistische voorgangers *rationalistisch-analytisch* was gevat, is in dit verband slechts van ondergeschikt belang.

Of het mechanistisch causaliteitsprincipe in de z.g. formeele, dan wel in de verabsoluteerde transcendentale logica wordt geïncorporeerd, in beide gevallen wordt het verabsoluteerd en in een logisch verband gezet, waarmede het niets van doen heeft.

Het ligt niet in onze bedoeling, hier de geschiedenis van het logisch causaliteitsprincipe in de humanistische filosofie verder te vervolgen, wijl met de gesignaleerde grondfout ook in het latere denken althans niet *princiepelijk* werd gebroken, ook al vinden wij bij sommige moderne logici (met name bij SIGWART) reeds een veel kritischer opvatting in zake de verhouding van het mechanistisch causaliteitsprincipe tot de logica. Als een noodlot sleepte de wijsbegeerte het verabsoluteerd mechanistisch causaliteitsprincipe in zijn pseudo-logisch karakter verder met zich en ook de meest overtuigde indeterministen als Lotze dachten er niet aan, den wetskring op te sporen, waarbinnen het mechanistisch causaliteitsbeginsel alleen bestaansrecht heeft.

Ook de moderne theorie van het *psycho-fysisch parallelisme*, zooals wij haar b.v. bij B. Erdmann ontwikkeld vinden, houdt in 't wezen der zaak aan het mechanistisch continuïteitsprincipe vast. Want het eischt een *continuen, noodwendigen en gelijkvormigen* samenhang tusschen physische en psychische verschijnselen, ook al wordt het woord „causaliteit” hier vermeden. (Vgl. B. Erdmann: *Wissenschaftliche Hypothesen über Leib und Seele*, Köln, 1907).

Naar onze opvatting is het logisch causaliteitsprincipe natuurlijk toto coelo van het mechanistisch-physische onderscheiden.

Als grondwet voor het logisch denken is het gekwalificeerd door de soevereine wetskwaliteit van de Logos: het *reflexief analytische*.

Doch het is ten eenenmale onjuist, het tijdselement uit het logisch-analytisch gebied te bannen.

Iedere wetskring heeft zijn eigen tijdsorde in de binnen eigen kring soevereine kwalificatie der wets- en subjects-kwaliteit. Er bestaat geen neutrale, ongekwalificeerde tijd en wie tijd identificeert met physischen tijd, brengt zichzelf in een hopelooze impasse, daar het physisch tijdsbegrip toto coelo verschillend is van de onderscheiden tijdsbegrippen, welke binnen de andere denkkringen worden gehanteerd.

De physische tijd en de physische causaliteit kunnen aan den logischen tijd en causaliteit slechts tot verwijderd substraat dienen, maar er moet een logische tijdsorde zijn, zal het principe van den toereikenden grond zich als onmisbare logische grondwet kunnen handhaven.

Die specifiek logische tijdsorde drukt zich uit in de logische successie van het logisch eerdere en latere, gelijk de arithmetische tijdsorde haar getalssuccessie kent.

En op deze specifiek logische tijdsorde, welke ongetwijfeld de ana-

logieën van de tijdsorden der substraatskringen aanwijst, baseert zich de logische wet van den toereikenden grond. Het logisch eerdere is als Bedingung de toereikende grond voor het logisch latere, doch geenszins in dezen zin, dat op het logisch eerdere immer noodwendig het logisch latere volgt (de mechanistische zin) doch slechts in dezen zin, dat het logisch latere niet zonder het logisch eerdere mogelijk is. Meer kan het logisch causaliteitsprincipe niet uitdrukken. Het openbaart zijn onvervangbare functie hierin, dat het logisch subject immer de vraag naar de logische Bedingung moet stellen, zal de analyse langs wettige banen verlopen. Doch *logische* noodwendigheid is iets anders dan *mechanische*, „gelijkvormige” noodwendigheid. In *alle* wetmatigheid openbaart zich *noodwendigheid*, doch die noodwendigheid wordt in iederen wetskring beheerscht door *haar eigen soevereine wetsgedachte!*

§ 12. *Het kennisprobleem in de denkkringen. De denkring als wetskring, „onder reflexieve exponent”. De misvatting der transcendentale logica.*

Hoe is kennis van de wetskringen mogelijk? Ziedaar de kritische vraag, zooals zij in de Calvinistische kennistheorie krachtens de instelling onzer wetsidee behoort te worden gesteld. Kant's vraag: hoe is ervaring mogelijk? was van den aanvang belast met het dogmatisch continuïteitspostulaat van het humanistisch wetenschapsideaal. Want ervaring was voor Kant gelijk aan *natuur*-ervaring en „natuur” was voor hem alles wat aan verandering in den tijd onderhevig is. Toen Kant dus zijn verstandskategorieën deduceerde, die in haar schematische synthese met de aanschouwingsvormen de „ervaring” eerst mogelijk zouden maken, had de zin, waarin hij het kennisprobleem *gesteld had*, reeds de zwaarst denkbare dogmatische belasting ondergaan. Reeds deze wijze van stellen van het probleem stuurde vastbesloten aan op de proclameering van de soevereine overheersching van het mathematisch-natuurwetenschappelijk denken over alle grenzen van wetskringen heen.

Was de wetenschap, was zelfs de natuurwetenschap in eigenlijken zin met deze probleemstelling kentheoretisch gediend?

Laten wij eens nagaan, hoe Kant zich het synthetisch kennisprobleem heeft gedacht.

Zijn verstandskategorieën overspannen de arithmetische, geometrische, en physische wetskringen: zijn aanschouwingsvormen worden als „Bedingung” van de psychische waarneming gedacht.

In de synthese nu van deze verstandskategorieën en aanschouwingsvormen zou de „Gegenstand” *gevormd*, d. i. logisch *geschapen* worden.

Gevraagd wordt: *welke* Gegenstand? Antwoord: de natuur.

Vrage wederom: wat is de natuur? Antwoord: alles, wat in den tijd verloopt, de geheele „phaenomenale wereld”.

Waar nu bij Kant de tijd als aanschouwingsvorm van den Inneren Sinn optreedt kon hij in Kant's systeem slechts als psychische wetmatigheid

worden gevat (niet als psychische voorstelling, maar als *wet* voor de psychische voorstelling). Dat de psychische wetskring geen ruimtelijke orde zou kennen, is eenvoudig niet vol te houden (vgl. b.v. ook HEYMAN'S analyse van het psychisch ruimtebegrip). Alleen maar, zoowel de psychische tijd als de psychische ruimte zijn qua wetmatigheden *toto coelo* verscheiden van den physischen tijd en de physische ruimte.⁵⁾

Primair bedoelde Kant ongetwijfeld, aan de mathematische natuurwetenschap een onaantastbaar kennistheoretisch fundament te verschaffen.

Welnu, juist die mathematische natuurwetenschap was met Kant's psychologisch tijds- en ruimtebegrip allerminst gediend. *Einstein's* algemeene relativiteitstheorie beteekent in kennis-theoretisch opzicht een onoverkomelijke slag van de wetenschap zelve tegen het humanistisch continuïteitspostulaat. De energetische ruimte-tijd der moderne relativiteitstheorie laat zich eenvoudig met de psychische of historische ruimte- en tijdsorde niet onder één logischen noemer brengen, doch is slechts bestaanbaar binnen 't kader der „souvereiniteit in eigen kring”. *Planck's* quantentheorie in zake de emissie (wellicht ook der absorptie?) der physische energie, hoezeer nog al hare consequenties niet zijn overzien, schijnt evenzeer een zware slag van de natuurwetenschap zelve tegen het humanistisch continuïteitspostulaat. En het mag wel onze bijzondere aandacht trekken, dat in 't bijzonder de quantentheorie de moderne physica in een richting schijnt te voeren, waarin zelfs voor den physischen wetskring de gelding van het mechanistisch causaliteitsbegrip wordt prijsgegeven. (Vgl. b.v. *Prof. v. d. Waals* in zijn jongste Gidsartikel). Gelijk trouwens ook op andere gronden een nadere onderscheiding tusschen mechanischen en physischen (energetischen) wetskring geboden schijnt.

De Marburger-school onder de Neo-kantianen heeft zich gehaast, de psychologistische verabsoluteering in Kant's ruimte- en tijdsbegrip prijs te geven en met haar Kant's aanschouwingsvormen en schematisme. De Logos werd nu zelf synthetisch-scheppend in de dynamische oorsprongsmethodiek. Thans werden de energetische ruimte- en tijdsorden met het energetisch bewegingsbegrip in den Logos zelve ingedragen. Een grenzeloze verabsoluteering der natuurwetenschappelijke oneindigheidsrekening werd ingeluid en trotsch werd het parool uitgedragen, dat deze „kritische” kennistheorie volledig klopte op de nieuwste resultaten der natuurwetenschap.

Men kan toegeven, dat een kennistheorie, welke inderdaad het „Faktum” (liever „fieri”) der Wissenschaften tot oriënteringstafel neemt, nimmer met de resultaten dezer wetenschap in strijd kan komen, maar is ook het humanistisch continuïteitspostulaat, door *Cohen* en *Natorp* op *Leibniz'* voetspoor tot „koningin der methode” verheven, aan dit „faktum” georiënteerd?

En is het niet het toppunt van onkritisch dogmatisme, dat maar alles, wat niet binnen 't kader der psychische voorstelling past, tot „schepping” van de Logos wordt geproclameerd, dat het *Gegenstandsprobleem*, het

kernprobleem der kennis Theorie, eenvoudig wordt weggeredeneerd met de machtspreuk, dat „die Erzeugung selbst das Erzeugnis ist” (*Cohen*)?

Het kennisprobleem ontvangt eerst binnen 't kader der souvereiniteit in eigen kring zijn praegnanten, en tevens kritischen zin.

Hoe is kennis der wettskringen mogelijk? Zoo luidt de vraag en hoe het antwoord ook moge uitvallen, aan het beginsel der souvereiniteit in eigen kring mag geen tittel of jota meer worden tekort gedaan, zal de kritische weg niet worden verlaten en het denken zich in een net van antinomieën verwarren.

Het probleem der transcendentale logica in haar humanistischen vorm is hiermede als een onmogelijk probleem geëlimineerd.

Er is geen „neutrale”, ongekwalificeerde kennis van een ongekwalificeerden Erfahrungsgegenstand mogelijk. Het continuïteits-postulaat belet de juiste probleemstelling.

De Logos is een wettskring tusschen andere wettskringen, zijn wets- en subjectskwaliteit is reflexief-analytisch.

Het begrip als kennis-wervend begrip mag echter niet in het analytische blijven steken, doch moet, schoon op analytischen grondslag, *synthetisch* worden.

De Logos, schoon universeel in eigen kring, kan alleen het kennisprobleem niet tot oplossing brengen. Nergens sterker dan in het kennisprobleem openbaart zich de onzelfgenoegzaamheid der wettskringen, hun aangewezen zijn op elkander. Het kennisprobleem vindt zijn kosmologische oplossing in de omstandigheid, dat onze subjects-eenheid nevens de logische ook de subjectsfuncties der overige wettskringen *realiter* in zich bevat en dat iedere wettskring, resp. iedere subjectsfunctie het geheele wetten- en subjecten-organisme in eigen kring weerspiegelt.

Hier openbaart zich ook het diepgaand verschil met de moderne „kritische” ontologie (*Nicolai Hartmann*), die het kennisprobleem slechts monistisch weet op te lossen, door subject en object in het hoogere „zijnde” te laten samenvallen (een pseudo-oplossing, daar het „zijn” slechts een wijsgeerige abstractie zonder *zin*-realiteit is!).

In het reflexief-analytisch karakter van de Logos ligt reeds het appèl der analyse op de synthese. In de Logos duikt voor 't eerst het *Gegenstands*probleem op, en al fungeert hier de *Gegenstand* nog slechts als logisch-analytisch wezen, de *Gegenstand* appelleert op zijn souverainen wettskring ter openbaring van zijn souverainen wezenszin.

De kennis kan dus slechts worden bereikt in een synthese van Logos en den ter kennis opgegeven wettskring. Het logisch subject bereidt de kennis voor door zijn analytischen arbeid, de tegenoverstaande wettskring zelve moet de gezochte wetten openbaren. Willen we b.v. kennis verwerven omtrent de physische energiewetten, dan *eischt* de souvereiniteit in eigen kring een methodische uitschakeling van alle andere wetten dan die van de Logos en die van den physisch-energetischen wettskring. Die uitschakeling kan natuurlijk geen elimineering zijn van Logos en Physis

uit den kosmischen samenhang der wetskringen, doch slechts een doelbepaling, een richtingsfixeering van de logische reflexie op den wetskring achter den logischen Gegenstand. Hoe hebben wij nu die synthese tusschen logische subjectsfunctie en „de ter kennis opgegeven” subjectsfunctie te verstaan? In het kennisproces mag noch de Logos den Gegenstandskring, noch de Gegenstandskring de Logos overheerschen, zal de souvereiniteit in eigen kring gehandhaafd blijven.

Welnu hier wordt de oplossing gebracht door de vroeger door ons geanalyseerde gedachten der subjectseenheid en wetseenheid, zij 't al dat deze gedachten in het kennisproces een bijzonderen, wijl actieven zin aannemen. In het kennisproces gaan de desbetreffende subjects-functies van Logos en Gegenstandskring een teleologische subjects-eenheid aan en door deze subjectieve kosmologische synthese, die geenszins identiek is met de kosmische systase, doch deze veeleer „onderstelt”, worden de wetten van Logos en Gegenstandskring in een wets-eenheid ad hoc gebracht. De activiteit in het kenproces gaat dus, gelijk alle activiteit onder de wet, uit van de subjecten en niet van de wetten zelve.

Het kennisproces verloopt in analyse en synthese en is geen rustende systase.

De subjectsfunctie van den Gegenstandskring ontvangt in deze synthese haar reflexieve exponent, de wetskring wordt geheel onder reflexieve exponent gesteld, hij is „logisch ingeklemd” tot denkkring, in logisch perspectief gesteld, doordat de logische analyse de richting van het onderzoek gefixeerd heeft met behulp van de drie grondwetten der logische analyse.

De denkkring is dus de wetskring „onder reflexieve exponent”, een kosmologische (niet kosmische) wetseenheid ad hoc, bewerkstelligd door de actieve synthese van de logische subjectsfunctie en de subjectsfunctie van den Gegenstandskring.

Het kennisprobleem is zeer bepaaldelijk *kosmologisch* van karakter, het omspant immer twee wetskringen gelijkelijk. De analyse verloopt in de Logos onder appel op den Gegenstandskring, de synthese, waarin eerst de souvereine wezenszin van den wetskring gevat wordt, geschiedt door het subject van den Gegenstandskring, „onder reflexieve exponent”, het subject „in de twee-eenheid van het reflexief perspectief”, het subject, dat zich zelf, in zijn onderworpenheid aan de wetten van zijn wetskring, schouwt met behulp van de logische reflexie.

Wij zijn ons bewust, hier niet meer in scherp omljnde begrippen te spreken, doch wie onze voorafgaande uiteenzettingen begrepen heeft, zal verstaan, dat het kennisproces zelve, als zijnde van kosmologisch karakter, ook niet in logischen zin „begrepen” kan worden, doch slechts kan worden doorschouwd in het apriori der wetsidee.

Op de vraag: hoe is kennis der wetskringen mogelijk? luidt het antwoord: door dien dieperen goddelijken samenhang aller wetskringen en subjectsfuncties, waarvan allcen de wetsidee „rekenschap aflegt” (het

λογον διδουαι in Platonischen zin). De ware kritische methode eischt dus de erkenntenis, dat niet de logos, doch de wetsidee de Platonische *ὑπόθεσις* en het *ἀνυπόθετον* beide is van alle synthetisch begrip.

Excurs inzake de grenzen van begrip en definitie.

De *zin* van het wetenschappelijk synthetisch begrip is niet gekwalificeerd door de wets- en subjectskwaliteit van de Logos, maar door die van den Gegenstandskring. De Logos kan de wets- en subjectskwaliteit van den Gegenstandskring nimmer overheerschen. Wel kan de logische analyse die wets- en subjectskwaliteiten in reflexief-analytisch perspectief stellen en die analyse is noodig om een zuiveren grondslag voor de begripsvorming te verkrijgen. Doch de soevereine „wezenszin” van de bedoelde kwaliteiten blijft in onaantastbare soevereiniteit aan de heerschappij van de Logos onttrokken.

Zoo moeten b.v. in het rechtsbegrip of in het historischebegrip wel de kwaliteitskern en de analogische functies als analytische momenten der wets- en subjectskwaliteit worden gevat, doch de synthetische wezenszin der vergelding en van de dynamiek der kultuurdominanten kan geen logische analyse ter wereld aan het licht brengen. Die wezenszin moet door het kennis-theoretisch subject eenvoudig worden aanvaard, zij moet worden „geschouwd”. Zoodra, gelijk b.v. *Kelsen* zulks voor de rechtswetenschap beproefde, de logische analyse die soevereine wets- en subjectskwaliteiten tracht te „overheerschen”, ontstaan noodwendig anti-nomieën tusschen Logos en Gegenstandskring.

Wanneer ik b.v. de kwaliteitskern van den rechtskring als „vergelding” aanduid, en een logicistisch ingesteld criticus zou mij vragen, hoe ik me die vergelding logisch heb te denken, en voor 't geval ik die vraag zou afwijzen, mij tegen zou werpen, dat ik met „verborgen” kwaliteiten opereer, waarmede niets valt aan te vangen, dan is aan zulk een criticus, als hij althans nog vatbaar is voor overtuiging, de naïviteit van zijn standpunt alleen duidelijk te maken, door hem er op te wijzen, dat de Logos evenzeer als de rechtskring door zulk een „verborgen kwaliteit” is gekwalificeerd.

Van het wezen der reflexieve analyse kan geen „transcendentale logica” ter wereld een andere dan zuiver tautologische definitie geven. Doch als zulks voor de Logos zelve het geval is, hoe zoude het anders zijn ten aanzien van de Gegenstandskringen?

Alleen met een logicistisch ingestelde wetsidee tot uitgangspunt kan men meenen, inderdaad iets te bereiken, door alle „irrationeele wets- en subjectskwaliteiten” tot logische, z.g. rationeele momenten te herleiden (vgl. b.v. *Cohen's* logicistische opvatting van de energie in de physica). Wel moet natuurlijk aan de wetenschappelijke begripsvorming de eisch worden gesteld, dat de zin-synthese eerst mag plaats hebben, nadat de logische analyse zoover mogelijk is doorgevoerd. Kern en analogieën

moeten eerst volledig analytisch zijn „onderscheiden”, vóór de wezenszin als „wetenschappelijk begrepen” kan worden aangemerkt.

Maar dit „begrijpen” kan nimmer beteekenen „elimineering” van den souverainen wezenszin zelve. Wie b.v. meent den wezenszin van het recht te kunnen aangeven met behulp van logische, sociologische, psychologische, ethische of andere begrippen, en daarmee de „verborgen kwaliteiten” te hebben geëlimineerd, (vgl. b.v. definities van het recht als „heteronome hypothetische norm”, „gemeenschapsordening”, onschendbaar souverain verbindend „willen”, „machtswil”, „ethische” dwangregel, „reflex van economische machterhoudingen” etc. etc.) is wel op een zeer naïef dwaalspoor geraakt.

De kennistheorie moet nog van het Calvinisme leeren, dat alle „begrijpen” heeft aan te vangen, met „zich onderwerpen” en dat de wet *grens* en *reguleering* beide voor het wetenschappelijk begrip beteekent.

Ook moet worden bedacht, dat de primaire souveraine wezenszin van wet- en subjectskwaliteit slechts *concreet* is gegeven en in die concretiseering immer scherper zich van den wezenszin van andere wetskringen onderscheidt. In een concrete historische cultuurdominante b.v., gelijk het vroeg-kapitalisme van den renaissance-tijd, wordt de historische wezenszin lichter gevat, dan in de „abstracte” wets- en subjectskwaliteit van den historischen wetskring zelve.

Geen jurist ter wereld zal in verleiding komen een concreet proces over het al of niet bestaan van een servituut onder historische of ethische begrippen te vatten.

Hoe ijler echter de lucht in de begripswereld wordt, hoe meer moeite het kost, de zaken helder te onderscheiden en hem, die hier de „sovereiniteit in eigen kring” niet eerbiedigt, voert ook de grootste geleerdheid tot razernij.

* * *

Het eigenlijk „wetenschappelijk” denken, d. i. de „kennisactiviteit” in wetenschappelijken zin, valt niet onder de Logos „in restrictieve functie”. Bij laag kultuurpeil is van „wetenschap” nog geen sprake, doch heerscht veeleer de magie. De Logos openbaart zich nog slechts als wetskring onder „restrictieve functie”. De logische grondwetten worden wel in het populaire oordeel toegepast, doch niet toegespitst op de analyse van Gegenstandskringen. Nòch op de mathematische wetten, nòch op de wetten der energetische natuur, nòch op de sociale, juridische, economische, ethische of andere wetskringen richt zich de reflexieve analyse. De logische activiteit en daarmee ook het begrip, is nog geheel toegespitst op zijn psychisch substraat, het gevoels-, begeerings- en voorstellingsleven.

De sociale autoriteit, de traditie houden de expansie van de logische activiteit tegen. Het logisch denken verkeert nog in een „naïef stadium”, het is nog overwegend *emotioneel* getint (*H. Maier*).

Zal de wetenschap geboren worden, dan moeten eerst de anticipatiesferen van de Logos door de post-logische subjectsfuncties „ontsloten” zijn.

Vandaar de afhankelijkheid van het peil van het wetenschappelijk denken van sociale, historische, economische, staatkundige, juridische en ethische factoren.

Een uiterst aantrekkelijk thema voor het sociologisch en historisch onderzoek, dat vooral door de onderzoekingen van *Scheler's* school den laatsten tijd in het centrum der belangstelling is komen te staan.

De kritische vraag inzake de mogelijkheid van een sociologie van het wetenschappelijk denken, kan slechts weder door de wetsidee worden beantwoord en wij meenen den rijkdom en waarheidsdiepte der Calvinistische wetsidee niet beter te kunnen demonstreeren, dan door er de aandacht op te vestigen, hoe zij alle waarheidsmomenten in de talloze eenzijdigheden van het humanistisch denken tot hun recht doet komen, doch tegelijk ten scherpste positie kiest tegen de ongoddelijke wetsidee, welke met den vloek der halve waarheid al deze eenzijdigheden belast.

In de anticepeerende functie van de logische activiteit, d. i. in de eigenlijk wetenschappelijke analyse, moeten ook de substraatskringen van de Logos worden „vooruitgenomen”.

De orde in het wetenschappelijk onderzoek is dus niet identiek met de kosmologische orde der wetskringen.

Immers de logische analyse mag geen enkelen wetskring, ook de praelogische kringen niet, als „gegevene” van haar onderzoek uitsluiten.

Het *gegevene* is wetenschappelijk ter kennis *opgegeven*.

De *logische analyse* gaat *kennistheoretisch* immer *vooraf* aan de *zinsynthese*.

De Gegenstand wordt *object* van de logische subjectiviteit in het wetenschappelijk onderzoek, onverschillig of de Gegenstandskring al of niet een logische analogieënsfeer bezit.

Daarom zijn ook de substraatskringen van de Logos als „Gegenstandskringen” eerst in de anticepeerende functies van de logische analyse te schouwen. Doch daarbij moet — en zie hier weder de allesbeheerschende beteekenis der wetsidee — de logische analyse den *zin der wetsgedachte*, welke in den Gegenstandskring is belichaamd *in de kosmische ordening laten rusten*, wijl niet de Logos, doch God de wetskringen geschapen heeft. Wie zijn uitgangspunt kiezend in een rationalistisch type der humanistische wetsidee, deze kosmische orde in het wetten-organisme verwerpt en aan de Logos den onmogelijken eisch stelt getal, ruimte, tijd, beweging, energie, psychisch bewustzijn, historie, recht en zedelijkheid etc. etc. logisch te *scheppen*, heeft zich van te voren den weg tot het juist stellen der problemen afgesneden.

De wetsidee beslist over de wijze, waarop de kennistheoretische vragen zullen worden gesteld!

De „ontsluiting der anticipatiesferen”, als actieve „doorgeestelijking” van de wetskringen, is een religieus thema in de Calvinistische levens- en wereldbeschouwing, een thema, dat zijn hoogste spanning verkrijgt door de onmetelijke kracht der in universeelen zin genomen allesbeheerschende praedestinatiegedachte. *Overal*, in *alle* wetskringen moet de religieuze zin doordringen en den zin der wetsgedachte „voleindigen”, al wordt in deze zondige bedeeling dit ideaal nimmer vervuld, tenzij dan door Christus! Want onze wetsidee, hiermede mogen wij deze korte Prolegomena besluiten, is geen wijsgeerige abstractie, doch is een religieuze gedachte, welke alle filosofie eerst mogelijk maakt. Ook de wetenschap is in 't licht der Calvinistische wetsidee een religieuze taak, welke inspanning eischt van geheel onze levenskracht ter wille van dien heerlijken koning, Jezus Christus, voor wiens heerschappij alle levensterrein moet worden opgeëischt.

HET JURIDISCH CAUSALITEITSPROBLEEM.

§ 1. *De onhoudbaarheid van den theoretischen grondslag der heden ten dage „heerschende” causaliteitstheorieën.*

De handeling als zoodanig is een kosmische eenheid, die slechts in de subjectsidee naar haar kosmischen zin, maar nimmer in een logisch zuiver *begrip* te vatten is. In de *handeling* is noodwendig geïncorporeerd de volle menschelijke persoonlijkheid. De handeling valt onder de subjectseenheid *mensch*.

Bij dier en plant kan men niet van handeling spreken, ofschoon zij als psycho-fysische wezens ongetwijfeld activiteit ontwikkelen. Hieruit blijkt, hoe volkomen foutief het is, met de traditioneele beschouwing de handeling als een fysisch-psychische eenheid te kwalificeeren. Ware deze kwalificatie juist, dan moest men ook bij dieren en planten (voor-zoover men althans het bestaan van een plantenziel aanneemt) van *handelingen* kunnen spreken, 't geen toch niemand doet, tenzij in anthropomorphen zin.

Ongetwijfeld heeft de handeling in de subjectseenheid mensch haar fysische en psychische subjectiviteitsfuncties, evenals de boom als subjectseenheid subjectsfuncties bezit in de mathematische en mechanische wetskringen. Maar evenmin als de boom *qua talis* in de mathesis en mechanica fungeert, evenmin fungeert de handeling als *zoodanig* in de fysische en psychische wetskringen.

Handeling eischt vrijheid van redelijke wilsbepaling en treedt dus eerst als zoodanig op bij de gequalificeerde normatieve subjectsfuncties.

De handeling als subjectiviteitseenheid wordt intusschen door de wetskringen doorsneden.

De rechtskring kent slechts de *rechtshandeling*, als manifestatie der rechtssubjectiviteit. Eerst in de rechtshandeling komt de rechtssubjectivi-

teit tot volle openbaring in haar actieve zoowel als in hare passieve zijde. In de rechtshandeling treedt ons de rechtssubjectiviteit zelve tegemoet. De rechtshandeling is van de rechtssubjectiviteit niet los te maken zonder haar wezen te vernietigen. En waar de rechtshandeling noodwendig verloopt op psycho-physisch substraat moet zij ook de analogieën dezer substraten kunnen aanwijzen, zij 't al dat die analogieën niet onmiddellijk, doch slechts door bemiddeling van den meest gecompliceerden substraatskring op de physische en psychische kringen kunnen appelleeren. In de sfeer dezer analogieën ontmoeten wij de *juridische causaliteit*.

Het probleem van de juridische causaliteit heeft met name de strafrechtsdogmatiek in de grootste verlegenheid gebracht, daar hier het juridisch handelingsbegrip zich in de schuldqualificatie in zijn volle draagwijdte n.l. tot in de ethische anticipaties van het rechtsgebied openbaart.

Ook het burgerlijk recht kent de causaliteit van de „schuldige” gedraging, maar hier is die schuldige gedraging in 't algemeen naar haar juridischen zin beheerscht door de vergeldingsteleologie van het *schadevergoedingsbeginsel*, dat op zichzelf genomen de rechtsgedachte slechts „in restrictieve functie” openbaart. Vandaar, dat i.h.a. de fijnere onderscheiding der schuldgraden voor den omvang der civielrechtelijke aansprakelijkheid van weinig belang is en voor zoover zij in aanmerking komt (vgl. b.v. de aansprakelijkheid van den schuldenaar bij *arglist* ook voor onvoorziene schade in de artt. 1283 en 1284 B.W.) toch geheel wordt beheerscht door de vergeldingsteleologie der billijkheid, welke in het schadevergoedingsbeginsel is belichaamd, maar geenszins door de subjectief individualiseerende vergeldingsgedachte, welke het moderne strafrecht typeert.

Een primitief strafrecht kent de ethische anticipaties der vergelding nog niet en vandaar, dat hier de grenzen tusschen het burgerrechtelijk schadevergoedingsbeginsel en het strafrechtelijk vergeldingsbeginsel geheel in elkander vloeien.

In het moderne strafrecht echter met zijn uitgewerkte schuldleer komt van meet af ook de juridische causaliteit in praegnant licht te staan. „Bestrafing” van dieren, gelijk het primitieve strafrecht die kende, kon inderdaad „juridisch” nimmer een strafrechtelijken *zin* hebben. Of ze in de oude rechtsvoorstellingen als straf *beschouwd* werd, kan natuurlijk over 't wezen der zaak niets beslissen. De „naam” beslist nu eenmaal niet over 't wezen. Het karakter van een strafrechtelijke vergeldingsreactie wordt geheel bepaald door haar *zin* en naar haar *zin* kan strafrechtelijke vergelding slechts tegenover rechtsgedragingen van *rechtssubjecten* worden geoeffend en waar *het individualiseerend schuldprinciep in het strafrecht is doorgevoerd*, alleen tegenover rechtsgedragingen van rechts-subjecten, *die op de ethische subjectiviteit kunnen anticipceeren* (dit zijn slechts mensen, geen vereenigingen of stichtingen).

Welnu, zoodra deze strafrechtelijke vergelding zich individualiseert

naar den schuldgraad, komt ook het strafrechtelijk causaliteitsprobleem in zijn volle eigenaardigheid naar voren. 7)

Zou de causaliteit hier moeten worden verstaan in den zin van een mechanisch causaliteitsverband 8), dan ware het een innerlijke tegenstrijdigheid na de causaliteitsvraag nog de vraag der toerekening en die der schuld te stellen. Waar slechts mechanische causaliteit is vastgesteld, is voor een handeling in kosmischen zin, voor een rechtshandeling in bijzonderen zin geen plaats. Zou dus als bestanddeel van een juridischen „Tatbestand” een mechanisch causaliteitsverband worden aangenomen, dan zou door naturalistische overspanning van de gelding der physische wetten een innerlijke antinomie binnen den rechtskring worden geschapen, welke in de schending der souvereiniteit in eigen kring haar oorsprong neemt. De mechanische noodwendigheid levert op zichzelf nergens een aanknoopingspunt voor normatieve oordeelen, *doch sluit alle normatieve beoordeeling principiëel uit*. Het recht vraagt slechts naar de bijzonder gequalificeerde causaliteit van een juridische gedraging en die causaliteit kan niet de mechanische, de physische, de biotische, de psychische, de logische, de sociale, de historische of economische zijn, ook al zullen al deze verschillend gequalificeerde causaliteitsreeksen trapsgewijs de juridische fundeeren, wegens de plaats, welke de juridische wetskring overeenkomstig onze wetsidee in den organischen samenhang der overige wetskringen inneemt.

Op de bijzondere, de (in eigen kring) soevereine kwalificatie van de juridische causaliteit komt het aan en uiteraard zal deze juridische causaliteit onder beheersching moeten staan van de vergelding als kern van de wetskwaliteit van den rechtskring. Nu zij reeds in den aanvang op den voorgrond gesteld, dat het een averechts-naturalistische beschouwing ware, wanneer men aan de (in dezen soverein juridischen zin) causale factoren alle realiteit 9) zou ontzeggen, om die kwalificatie alleen voor te behouden aan die antecedenten, welke in physischen en psychischen zin causaal mogen heeten.

Zulks is nochtans de heerschende opvatting, welke zich op zulk een naïef-naturalistisch realiteitsbegrip bouwt.

Volgens deze opvatting zou b.v. de mensch slechts reëel zijn in zijn physisch-psychische subjectiviteit, maar zouden alle andere subjects-functies van den mensch slechts een ideëel, bloot „gedacht” bestaan bezitten. Met deze naturalistische, naïeve realiteitsopvatting hangt weder samen de doorlopende verwarring tusschen wet en subject, waarachter in laatste instantie een wetsidee schuilt, welke wij in onze „Prolegomena” summier hebben geanalyseerd.

De rechtswereld is geen spel van droom of fantasie, maar ook geen bloot „gedachte” wereld, die slechts in logische oordeelen bestaat en nog minder een wereld van practische fictie, gelijk *Strauch* 10) op den grondslag van *Vaihingers* Als-ob Philosophie beweert.

Ze is veeleer een wetskring, die schoon in *levensverband*, ons in volle

realiteit in onze rechtssubjectiviteit omvat en welke in den samenhang der volle realiteit, in de kosmische eenheid, even onmisbaar is als de mathematische, fysieke, biotische, psychische en overige wetssystemen.

Nu gaat de door v. Buri op het voetspoor van Köstlin, Hälschner en Berner opgestelde theorie der *condicio sine qua non*, in de scherpst mogelijke tegenstelling tot onze opvatting, uit van een algemeen, z.g. „wijsgeerig” causaliteitsbegrip, dat den causalen samenhang over alle grenzen van wetssystemen heen zou omspannen. De rechtswetenschap zou dit universeele causaliteitsbegrip hoogstens voor zijn gebied kunnen inperken, doch geen causaliteitsbegrip van eigen soevereine kwalificatie bezitten.

Ofschoon de theorie der *condicio sine qua non* in den loop van den tijd een ontwikkeling heeft doorgemaakt, waardoor ze enkele in 't oog springende onjuistheden heeft uitgebannen ¹¹⁾, is nochtans de wijsgeerige grondgedachte bij haar meeste moderne aanhangers zuiver bewaard gebleven. Deze grondgedachte gaat veel verder terug dan op *Stuart Mill*, wien men gewoonlijk de eer toekent, de wijsgeerige basis voor de theorie der *condicio sine qua non* te hebben gelegd.

Wie de bedoelde grondgedachte tot de bron wil vervolgen, moet teruggaan tot den tijd van de opkomst van het natuurwetenschappelijk humanisme (*Galilei, Descartes, Hobbes* e.a.).

De opkomende moderne natuurwetenschap was begonnen met de definitieve omvorming van het oude metafysiek causaliteitsbegrip van substantie- tot relatiebegrip. Niet langer diende het causaliteitsbegrip (in samenhang met het even metafysiek entelechiebegrip) tot verklaring van het wezen der dingen, doch men zocht slechts de veranderende relaties (bewegingen) in de natuur in het causaliteitsschema te vatten, terwijl het causaliteitsbegrip zelve zijn mathematisch-mechanisch stempel verkreeg.

In dien tijd begon het humanisme als levens- en wereldbeschouwing zijn wetsidee op te bouwen, waarin, gelijk we reeds in onze „Prolegomena” zagen, aanvankelijk de soevereiniteit van het verstandelijk denken (het wetenschapsideaal) primeerde. Wij weten ook, hoe in die tijden het continuïteitspostulaat werd opgesteld, d. w. z. de eisch over de oude, scholastieke staketselen van verborgen kwaliteiten heen, den geheelen kosmos (al of niet met inbegrip van het geestelijk leven) als een ononderbroken causalen samenhang uit het denken zelve te construeeren. Zoo kreeg de causaliteitscategorie een geheel nieuw metafysisch karakter. De moderne natuurwetenschap leende haar het stempel der mechanische noodwendigheid. Het humanistisch wetenschapsideaal legde in haar het postulaat der continuïteit.

Wij weten ook hoe aan het continuïteitspostulaat van het humanistisch wetenschapsideaal (het continuïteitspostulaat der mathematische noodwendigheid) geen andere rem werd aangelegd dan door het humanistisch persoonlijkheidsideaal, dat zijnerzijds evenzeer een continuïteitspostulaat, dat der autonomie of der vrijheid, opstelde.

Welnu op dezen humanistischen grondslag bouwde ook *Stuart Mill* zijn beroemde causaliteitsleer verder, zij 't al in empiristischen zin. De geheele natuur als waarneembare wereld, en daaronder vallen bij Mill ook de psychische verschijnselen, is hem een ononderbroken samenhang van veranderingen, waarin zonder uitzondering de groote causaliteitswet geldt, welke in haar algemeenheid zegt, dat iedere verandering slechts door een andere verandering kan worden teweeggebracht. Die causaliteitswet berust bij Mill niet, gelijk bij Kant, op een synthetische Satz a priori, maar is veeleer geheel en al op ervaring gebouwd. Wij gaan hier nu niet verder in op de zwakheid dezer empiristische fundeering, welke trouwens bij Mill niet consequent is doorgevoerd. Ons boezemt alleen belang in de nadere formuleering, welke Mill aan zijn causaliteitswet geeft en de zin, dien hij daarin legde. De causaliteitswet dan zegt, dat „op bepaalde feiten een bepaald ander feit volgt en daarop immer volgen zal”. De eerste groep van feiten heet *oorzaak* en de daaropvolgende de *werking*.

De oorzaak is dus „het geheel van voorafgaande verschijnselen (the whole of antecedents), welke samenwerking noodzakelijk was, om het gevolg te weeg te brengen”.

Daarom mag een volledige formuleering van de oorzaak geen dezer noodwendige samenwerkingen antecedenten weglaten, daar ze geen van alle kunnen worden weggedacht, zonder dat het gevolg niet of niet zoo zoude zijn ingetreden.¹²⁾

Alleen het *noodwendig* en *gelijkvormig* verband tusschen antecedenten en gevolg beslist dus over het oorzakelijk karakter der eerste en geenszins de bloote opeenvolging (successie) in den tijd. Daarom is naar Mill's opvatting niet, gelijk *Reid* in zijn kritiek op Mill's causaliteitsbegrip tegenwierp, de nacht causaal voor het aanbreeken van den dag, want op den nacht volgt niet *onvoorwaardelijk* en *noodwendig* de dag, maar alleen onder de voorwaarde van het bestaan van de zon en de afwezigheid van een donker lichaam tusschen haar en de aarde. Daarom zijn deze laatste voorwaarden tezamen de ware „oorzaak” van het aanbreeken van den dag. Immers: „The cause of a phaenomenon is the antecedent, or the concurrence of antecedents, on which it is invariably *unconditionally* consequent”.¹³⁾

Wij mogen er in dit verband de aandacht op vestigen, dat onder „the whole of antecedents”, die in hun samenwerking (concurrence) het gevolg noodwendig veroorzaken, Mill in afwijking van de overgroote meerderheid der aanhangers van de leer der *condicio sine qua non* aan de *negatieve* voorwaarden naast de *positieve* een gelijkwaardige plaats toekent, hetgeen gelijk we later zullen zien, ten aanzien van het vraagstuk van de causaliteit van het laten niet zonder belang is.¹⁴⁾

In het 3e Boek (cap. V, § 11) van zijn *System of Logic* bestrijdt Mill uitvoerig de opvatting, welke in het willen een op zich zelve evidente *prima causa efficiens* ziet. Volgens hem is ook de wilsuiting voor ons

een bloot „natuurlijke” oorzaak. Want de samenhang van ons willen met de daardoor bewerkte bewegingen is voor ons op geen enkele andere wijze als bij de fysieke oorzaken waarneembaar. En in zijn laatste werk: *Three Essays on Religion, Nature, the Utility of Religion and Theism* (London 1874) p. 227 verklaart Mill uitdrukkelijk, dat de verbinding van motief en handeling *van denzelfden causalen aard* is als die tusschen fysieke antecedenten en gevolgen, gelijk hij reeds in zijn *System of Logic* (L. VI, 1, 2) verklaarde, dat de opvatting als zouden de wilshandelingen aan de strenge causaliteitswet onttrokken zijn, „would be fatal to the attempt to treat human conduct as a subject of science”. M. a. w. de causaliteitswet in Mill's formulering grijpt over de grenzen tusschen de fysieke, biotische, psychische en post-psychische wetskringen heen en vervult daarin het continuïteits-postulaat der humanistische wetsidee. Dat dit continuïteits-postulaat volstrekt niet doorbroken wordt door de ook door Mill aanvaarde *theorie van het psycho-fysisch parallelisme*, bleek ons reeds bij *Leibniz*. Ziet hier de wijsgeerige grondgedachte van de theorie der *condicio sine qua non*, welke nochtans, gelijk we nog nader zullen zien, bij sommige harer aanhangers niet ongewijzigd is overgenomen, met name niet ten aanzien van de continuïteit der causaliteitswet over de grenzen tusschen het fysieke en het psychische gebied.

Ieder gevoelt nu dat, wanneer deze causaliteitsopvatting zich paart aan de boven gesignaleerde naïeve realiteitsopvatting, welke aan de rechtswereld en andere „geestelijke” werelden, slechts in het denken of in het psychisch bewustzijn „bestaan” toekennen en de realiteit der post-psychische subjectsfuncties loochent, tegelijk is uitgemaakt, dat niet alleen de psychische, maar ook de post-psychische causaliteiten noodwendig *natuurcausaliteit* en niets dan dat zijn. Zoodat *re vera* de continuïteit der natuurlijke causaliteitswet veel verder wordt doorgevoerd, dan men voorgeeft, n.l. niet slechts over de fysieke, biotische en psychische, doch ook over de post-psychische wetskringen naar hun subjectszijde. Vandaar dat dan ook de verwarring voor de hand ligt, dit alles-omspannend „wijsgeerig” causaliteitsbegrip kortweg als toepassing van het logisch principie van den toereikenden grond op de ervaring te proclameeren, hetgeen dan natuurlijk het einde van alle tegenpraak zou moeten zijn.¹⁵⁾

Als grondpijler van de leer der *condicio sine qua non* fungeert de stelling van de gelijkwaardigheid van alle (veranderende) voorwaarden, welke niet kunnen worden weggedacht, zonder dat het gevolg niet of niet zóó zou hebben plaats gehad.

Deze stelling wordt zoo beredeneerd, dat waar oorzaak in eigenlijken zin slechts het geheel der veranderende antecedenten is, ieder dezer antecedenten afzonderlijk slechts als mede-oorzaak kan gelden en waar het bepalen van de mate, waarin ieder dezer mede-oorzaken tot het gevolg bijdraagt, overal in den steek laat, waar geen quantitative bepaling

mogelijk is, inzooverre alle condiciones als gelijkwaardig moeten gelden.

Een opvatting als van *v. Buri*, dat ook objectieve gelijkwaardigheid tusschen alle medeoorzaken bestaan zou, wordt dus door de moderne theorie verworpen.¹⁶⁾

Nu moet de theorie der *condicio sine qua non*, voorzoover ze als *juridische* causaliteitstheorie wil optreden, natuurlijk in elk geval een aanzienlijke beperking in dit uiterst ruime „natuurlijk” causaliteitsbegrip aanbrenge.

Die beperking wordt, dit is in *confesso*, aangebracht met 't oog op de juridische toerekening, omdat het recht alleen in die causale factoren belang stelt, welke de juridisch-relevante zijde van het gevolg hebben teweeg gebracht. Alleen maar met deze inperking wordt volgens de theorie realiter nergens het gebied der natuurcausaliteit verlaten. De „selectie” zelve moge beïnvloed zijn door teleologische overwegingen, maar aan den aard der causaliteit wordt daarmee niets te kort gedaan. Vandaar dat als shibboleth van de theorie der *condicio sine qua non* geldt: alleen de *ex post* beschouwing is bij vaststelling van het causaliteitsverband geoorloofd. De *ex ante*-beschouwing met haar mogelijkheden- en waarschijnlijkheids-oordeelen, gelijk ze in de theorieën der *adaequate* veroorzaking plaats heeft, verlaat geheel en al het gebied der causaliteit en maakt zich schuldig aan verwarring tusschen causaliteit en toerekening. Van uit het *ex post*-standpunt en alleen dit standpunt blijft op den bodem der realiteit, bestaat slechts noodwendigheid der voorwaarden. Heeft iemand een ander verwond, met 't gevolg, dat deze onder een boom valt, waar hem de bliksem treft, dan kan een „echte” causaliteitsbeschouwing de handeling van A slechts als *condicio sine qua non* voor het gevolg zien en mag niet dat causaal karakter loochenen, omdat het inslaan van den bliksem op die plaats een niet te voorziene factor was.

Juist omdat de theorie der *condicio sine qua non*, althans bij de overwegende meerderheid harer aanhangers¹⁷⁾, zulk een uiterst scherpe scheiding maakt tusschen causaliteit en verantwoordelijkheid, tusschen *zijn* en *behooren*, staat zij schijnbaar zoo sterk tegen de verwijten, welke de aanhangers van de leer der *adaequate veroorzaking* tegen haar gericht hebben. Immers die verwijten bewegen zich op practisch-normatief gebied, baseeren zich grootendeels op „de eischen van het rechtsgevoel” doch laten den theoretischen grondslag van de leer der *condicio sine qua non* onaangetast en die practisch-normatieve bezwaren van „hardheid” en „onbillijkheid” kan *v. Buri's* leer — vanuit haar uitgangspunt terecht — buiten het *theoretisch gebied* der causaliteitsleer verwijzen.

De leer der *adaequate* veroorzaking stelt zich tot nu toe theoretisch op denzelfden grondslag als de theorie der *condicio sine qua non*. „Als ein nicht zu unterschätzender Gewinn für das Verständnis der Kausalitätsfrage im Recht muss die sich immer mehr Bahn brechende Erkenntnis betrachtet werden, dass *jede juristische Kausalitätstheorie von der conditio sine qua non auszugehen hat*”, schrijft een der voornaamste ver-

tegenwoordigers van de adaequate causaliteitsleer¹⁸⁾, en nog een der jongste en zeer talentvolle verdedigers dezer theorie, *Tarnowski*, verklaarde in zijn dit jaar verschenen werk, dat de logische geslotenheid van de theorie der *condicio sine qua non* niet kon worden betwijfeld.¹⁹⁾

Ook *Tarnowski* tracht dan ook niet de „Bedingungsstheorie” op theoretisch terrein aan te tasten, doch beperkt er zich toe, aan te toonen, dat zij met de beginselen van het positieve recht niet in overeenstemming is te brengen.

Op den gemeenschappelijken grondslag nu van *Mill's* z.g. wijsgeerige causaliteitsbeschouwing, kon de sterkere positie der Bedingungsstheorie moeilijk verborgen blijven.

Wie deze theorie met vrucht wil bestrijden moet haar op haar eigen theoretisch gebied aantasten.

Wij moeten dus de grondslagen van de leer der *condicio sine qua non* als juridische causaliteitsleer en haar mogelijken zin aan een nader onderzoek onderwerpen. Nu is het zeer merkwaardig, dat ondanks het gemeenzaam beroep op *Stuart Mill's* „wijsgeerige” causaliteitsbeschouwing, bij de verschillende aanhangers van de theorie der *condicio sine qua non* de grootst mogelijke verwarring heerscht, zoodra het er op aankomt, precies aan te geven, welk karakter het causaliteitsbegrip draagt, dat de theorie als *juridische* causaliteits-theorie hanteert.

Dat *Mill* in zijn causaliteitswet zeer uitdrukkelijk het *mechanisch* causaliteitsprincipe in den vroeger genoemden zin op 't oog heeft, kan niet twijfelachtig zijn. Wel onderscheidt *Mill* tusschen mechanische en dynamische oorzaken, maar zijn generale causaliteitswet brengt, gelijk we zagen, zeer duidelijk het mechanistisch causaliteitsprincipe tot uitdrukking. Ook op psychologisch gebied klopt alleen het mechanisch causaliteitsbegrip op *Mill's associatie-psychologie*.

Men zou dus verwachten, dat allen, die zich in hun juridische causaliteitsleer op *Mill's* „wijsgeerige” causaliteitswet fundeeren, nu ook fier en frank er voor uit zouden komen, dat hun *juridisch* causaliteitsbegrip niets is, dan een „begrenzing” van het universeel geldende *mechanische*.

Intusschen heerscht juist op dit kritieke punt een vage onzekerheid in uitdrukkingwijze, die als 't ware de vrees verraadt, zich door een openlijk uitkomen voor het mechanistisch standpunt bloot te geven.

Sterk komt b.v. die vaagheid en onzekerheid uit bij *Radbruch*, die wel als een der meest wijsgeerig geschoolde verdedigers van de leer der *condicio sine qua non* mag gelden.

Ziet hier, hoe onze schrijver de onderlinge verschillen aangeeft tusschen het wijsgeerig, het natuurwetenschappelijk en het juridisch causaliteitsbegrip: „Während die Philosophie nur *alle* Bedingungen zusammen Ursache nennt, kann Ursache im Sinne der Einzelwissenschaften und der Rechtswissenschaft auch *eine* Bedingung allein sein: Während aber die Einzelwissenschaften je eine *bestimmte* Bedingung Ursache nennen, die sich durch gewisse *sachliche Eigenschaften* charakterisiert, sieht die

Philosophie wie die Rechtswissenschaft lediglich auf die abstrakt-logische Bedingungs-natur der Bedingungen, und, da sich in dieser Hinsicht ein Unterschied zwischen ihnen nicht ergibt betrachtet die Philosophie *alle*, die Rechtswissenschaft *jede Bedingung* als Ursache". ...Während nun die Philosophie unter den Bedingungen weder nach materialen noch nach formalen Gesichtspunkten einen Unterschied setzt, die Einzelwissenschaften nach *materialen* nicht nach formalen Gesichtspunkten eine Bedingung zur Ursache stempeln, kann die Rechtswissenschaft jene relevanten Bedingungen nur nach *formalen* nicht nach materialen Gesichtspunkten bestimmen".²⁰⁾

Wie deze beschouwingen onbevooroordeeld leest, kan tot geen andere conclusie komen dan dat Radbruch zijn juridisch causaliteitsbegrip bouwt, niet op het materieel (*zakelijk*) gequalificeerde mechanisch causaliteitsbegrip, doch veeleer op het formeele abstract-logische causaliteitsbegrip, d. i. het logisch principie van den toereikenden grond. Wie zulks inderdaad doet, mag dan natuurlijk niet meer van het mechanisch causaliteitsbegrip uitgaan, doch moet zich inderdaad op het alleen logisch gequalificeerde principium rationis sufficientis fundeeren. Of dit principe inderdaad als fundament van een juridisch causaliteitsbegrip kan dienen, onderzoeken wij zoo aanstonds.

Bij het verder bestudeeren van Radbruch's causaliteitsleer blijkt echter, dat we ons geheel misrekend hebben en dat de eenig bestaande causaliteit volgens hem die is, welke in de *mechanische causaliteitswet* is geformuleerd.

Zoo heet het t. a. p. pag. 82/3: „Wir reden von Kausalität eines Ereignisses für ein folgendes nur dann, wenn wir ein *besonderes Naturgesetz* kennen, nach welchen eine kausale Beziehung bestimmter Art zwischen den beiden Ereignissen vorliegt. Ein solches Naturgesetz musz aber mehr besagen, als uns der blosse Begriff der Kausalität zu bieten vermag. Wir wissen ja aus diesem bereits, dasz alles seine Ursache hat und dasz die Ursache eines späteren Ereignisses alle ihm voraufgegangenen Ereignisse sind. Sagte das Naturgesetz nur aus, dasz eines dieser voraufgegangenen Ereignisse für das fragliche Ereignis kausal sei, so würde es uns nicht mehr sagen, als wir schon a priori aus dem Kausalbegriff wissen; es wäre zwecklos, ihn im besondere Naturgesetze zu zerschlagen; der Mensch hätte a priori alles Wissen, dasz er überhaupt haben könnte. Wir wissen: es ist anders. Rastlos lauscht der Mensch der Natur neue Gesetze ab. Was enthält ein Naturgesetz Neues, nicht schon mit dem Begriffe Kausalität Gegebenes?

Naturgesetze sind *mechanische Gesetze*, auf Stosz und Gegenstosz führen wir alle Wirkungen zurück".

En even verder: „Es tritt im Kausalbegriff an unseren Intellekt die Anforderung heran, nachzuweisen, wie alles Vorangegangene mit jedem Künftigen durch ein mechanisches Band verknüpft ist „wie alles sich zum Ganzen webt".²¹⁾

Ziet hier dus eindelijk het demasqué zoowel van het z.g. wijsgeerig als van het juridisch causaliteitsbegrip in Radbruch's opvatting. Ondanks het voorgegeven abstract en formeel karakter van de theorie der *condicio sine qua non*, grondt zij zich inderdaad op een volstrekt mechanisch gevatte universeele causaliteitswet.

Waar nu intusschen Radbruch te kritisch is, om ook de psychische causaliteit onder den noemer der mechanische te brengen, moet hij consequent geredeneerd, alle psychische factoren uit zijn causaliteitsbeschouwing bannen en ook de juridische causaliteit alleen op de fysieke lichaamsbewegingen terugvoeren.²²⁾ In welke impasse daarmee de theorie der *condicio sine qua non* komt, zullen wij zoo aanstonds zien.

Wie nu intusschen meent, dat hij met een juiste topologie van het causaliteitsbegrip van de theorie der *condicio sine qua non* gereed is, heeft buiten den waard gerekend.

Immers krachtens hare wijsgeerige grondgedachte (het continuïteitspostulaat) en ook wegens den eisch, die aan iedere juridische causaliteitsleer gesteld wordt, kan zij generaliter gesproken, niet bij Radbruch's kritische halte blijven staan, doch *moet* de fatale grens tusschen physische en psychische factoren overschrijden.

Zoo zien wij dan ook een ander talentvol schrijver over het juridische causaliteitsprobleem, *Traeger*, geheel in overeenstemming met de denkbeelden van den voornaamsten grondlegger van de theorie der *condicio sine qua non*, *v. Buri*, de causaliteitswet zonder bedenking over het geheele gebied van het wereldgebeuren uitbreiden: „Auch für das rein psychische Geschehen gilt in gleicher Weise wie für das physische Geschehen die allgemeine Formel des Kausalbegriffs, dasz Ursache einer Veränderung die Gesamtheit aller Faktoren oder Bedingungen ist, die zum Eintreten dieser Veränderung erforderlich waren”.²³⁾

Gegeven weder het ondubbelzinnig mechanistisch karakter van *Mill's* causaliteitswet, waarop ook *Traeger* zich baseert, moet dus opnieuw de vraag rijzen, of *Traeger* c. s. het aandurven, ook in hun juridische theorie der *condicio sine qua non* het mechanistisch causaliteitsbegrip in te dragen.

En ook bij *Traeger* zoeken wij tevergeefs een onmiddellijk evident antwoord op deze vraag.

Slechts zijdelings zinspeelt hij op de moeilijkheden, welke de hanteering van een mechanistisch causaliteitsbegrip op juridisch en ethisch gebied met zich brengt:

„Nur ein Bedenken könnte von Bedeutung werden, nämlich wie die kausale Abhängigkeit des Willensakts von den durch äusere Reize hervorgerufenen Vorstellungen und Gefühle mit der Lehre von der Freiheit des Willens vereinbar sei. Jedoch selbst der absolute Indeterminist sieht sich, allerdings im Widerspruche zu den Voraussetzungen seiner Theorie, zu der praktischen Anerkennung dieses Abhängigkeitsverhältnisses genötigt”.

Even te voren verklaart *Traeger*, dat voor de juridische causaliteits-beschouwing ook de strijd tusschen de beide bekende metaphysische theoriën i. z. de verhouding van het physische tot het psychische gebied, n.l. tusschen de theorie van het psycho-physisch parallellisme en die van de psycho-physische wisselwerking, zonder belang is, omdat beide theoriën een verband tusschen het physische en het psychische gebied toegeven. „Lediglich diese tatsächliche Abhängigkeit kommt aber für das Recht in Betracht“. ²⁴⁾

Opnieuw wordt dus de illusie gewekt, alsof het causaliteitsbegrip van de theorie der *condicio sine qua non* een metaphysisch neutraal en bloot formeel-logisch oorzakelijkheidsbegrip zou zijn.

En opnieuw moeten wij opmerken, dat indien inderdaad de theorie der *condicio sine qua non* haar causaliteitsbegrip aldus wil zien opgevat, zij het dan ook nergens meer, zij 't al stilzwijgend, met het mechanisch causaliteitsbegrip tot dekking mag brengen. Deze eisch geldt voor *Traeger* c.s. in nog veel scherper mate dan voor *Radbruch* c.s., wijl eerstgenoemde in tegenstelling tot laatstgenoemde reeds aanstonds den Rubicon, den fatalen grensrivier tusschen de physische en psychische wetskringen zijn overgetrokken.

Reeds hier nu kunnen wij opmerken, dat geen juridische causaliteits-theorie ter wereld met een bloot logisch-formeel causaliteitsbegrip kan uitkomen, wijl dit begrip op de *quaestio facti*, welke factoren onderling in oorzakelijken zin van elkander afhangen, eenvoudig geen antwoord geeft. Dit wordt trouwens ook door *Traeger* erkend. Wanneer *Traeger* echter meent den aard, d. i. de *souvereine kwalificatie*, van het causaal verband, dat volgens hem tusschen psychische en physische antecedenten bestaat, in een juridische causaliteitsleer buiten beschouwing te kunnen laten en met deze quietistische uitspraak het eenig bezwaar, dat volgens hem tegen de uitzetting van het causaliteitsverband over de grenzen tusschen physische en psychische verschijnselen, denkt te hebben ontzenuwd, dan toont hij een gebrek aan die kritische bezinning, welke *Radbruch* juist voor zulk een grensoverschrijding waarschuwde.

Immers de geheele theorie der *condicio sine qua non* zou tot een zinlooze „theorie der successie” inenschrompelen, wanneer zij haar causaliteitsbegrip niet *de facto* zakelijk kwalificeerde. En die kwalificatie blijkt ook bij *Traeger* geen andere te zijn dan bij *Radbruch* en bij hun gemeenschappelijke autoriteit *Stuart Mill*. Het causaliteitsbegrip, dat aan *Traeger's* uiteenzetting van de theorie der *condicio sine qua non* ten grondslag ligt is het *mechanistische*. Alleen maar alle *wetenschappelijke* beteekenis is aan dit mechanistisch causaliteitsbegrip ontnomen, waar *Traeger* de onmogelijkheid toegeeft, in de rechtswetenschap dit causaliteitsbegrip in zijn eigenlijken natuurwetenschappelijken zin (het quantitief aequivalentieprinciep) te hanteeren. ²⁵⁾

Excurs inzake den strijd tusschen determinisme en indeterminisme.

Dat inderdaad de theorie der *condicio sine qua non* ook bij *Traeger* het *mechanisch* en niets dan het mechanisch causaliteitsbegrip hanteert, blijkt, ondanks de misleidende voorstellingswijze van „neutraliteit” uit de doorlopende uiteenzettingen in zijn bijzonderlijk aan het causaliteitsbegrip gewijde studie, en voorzoover hier nog eenige twijfel mocht blijven, zonneklaar uit het werk *Wille, Determinismus und Strafe*, waarheen *Traeger* zelf voor nadere informatie inzake zijn standpunt verwijst. In dit werk sluit *Traeger* zich woordelijk bij *Mill's* opvatting der causaliteitswet aan tot zelfs in diens kentheoretisch onhoudbare empiristische fundeering.²⁷⁾

Schier naïef is het gebrek aan begrip voor den juisten zin der bezwaren, welke het z.g. indeterminisme door alle eeuwen heen tegen het continuïteitspostulaat, dat in de proclameering van „de universaliteit der causaliteitswet” ligt opgesloten, heeft opgeworpen. Niet, als wilden wij hier voor het „ineterminisme” in zijn modernen humanistischen vorm het pleit opnemen. Determinisme en indeterminisme als wijsgeerige theorieën ontspringen in hun modernen vorm sedert de opkomst der humanistische levens- en wereldbeschouwing uit eenzelfden wortel, t.w. de humanistische wetsidee met haar grondantinomie tusschen het wetenschapsideaal (der noodwendigheid) en het persoonlijkheidsideaal (der vrijheid).

Doch het naïeve in de doorlopende wijze van polemiseeren van het determinisme ligt hierin, dat het, verblind door zijn *petitio principii*, maar niet kan inzien, dat zijn causaliteitswet op verabsoluteering van de wetmatigheid van een bijzonder gequalificeerden wetskring berust²⁷⁾ en gelijk iedere andere verabsoluteering noodwendig in de antinomie moet voeren. Het indeterminisme in zijn humanistischen vorm verkeert in nog bedenkelijker positie, daar het de consequenties van het humanistisch wetenschapsideaal op volkomen willekeurige wijze tracht te ontgaan, terwijl het tegelijkertijd dit wetenschapsideaal handhaaft. De strijd tusschen determinisme en indeterminisme is, op het standpunt der humanistische wetsidee zoo onoplosbaar als het grondconflict in de humanistische wetsidee zelve en wie, gelijk *Traeger*²⁸⁾, op het voetspoor van *Stuart Mill*²⁹⁾, de leer der erfschuld en der praedestinatie in dit debat gaat mengen, geeft eenvoudig blijk van een volledig gemis aan begrip van den zin dezer Christelijke leerstukken. Wat heeft toch het *wijsgeerig*, enghartig menschelijk determinisme met zijn uitgangspunt in de soevereiniteit van het denken en zijn verabsoluteering van een bijzonderen wetskring van doen met de *diep-religieuze* praedestinatiegedachte, welke in de erkenning der absolute soevereiniteit Gods, de wet als onoverkomelijke grens ziet tusschen menschelijke en goddelijke rede en tegen het continuïteitspostulaat van het humanistisch wetenschapsideaal met zijn „wijsgeerige” causaliteitswet den goddelijken slagboom stelt van de soevereiniteit in eigen kring? Het is de mechanische gelijkvormigheids-

en noodwendigheidsgedachte, welke de kern uitmaakt van de humanistische „causaliteitswet”. En wil men een staaltje van de doorvoering dezer causaliteitswet in de post-logische wetskringen, zoo leze men de volgens Traeger (t.a.p. S. 94 noot) „durchaus begründeten und richtigen” uiteenzettingen van *Zitelmann* in zijn *Irrtum und Rechtsgeschäft*, te belangrijker, wijl *Zitelmann* ondanks alles aan de wilsvrijheid vasthoudt en daarmede het bewijs levert voor de diepere geestesgemeenschap binnen 't humanistisch kamp tusschen deterministen en indeterministen.

„Aus der Unlust”, aldus onze schrijver „verbunden mit ihrem Triebe und der Vorstellung der zur Befriedigung des Triebes geeignetsten Handlung, folgt unmittelbar und notwendig der Wille zu dieser Handlung”. S. 174: „Die Grösze jedes einzelnen Triebes ist gleich der Grösze der ihn erzeugenden Unlust, also auch gleich der Grösze der aus der Befriedigung des Triebes in mehr oder minder bewusster Weise erwarteten Lust. Jeder Entschlusz ist, um einen schroffen Ausdruck zu gebrauchen, ein gewöhnliches Rechenexempel, wenn auch vielfach kein ganz bewusst vollzogenes. Der Mensch wird völlig ausnahmslos und unter allen Umständen das tun, wodurch die vorhandene Unlust möglichst aufgehoben wird. Selbst wer nach Kants kategorischen Imperativ handelt, befindet sich in Irrtum, wenn er glaubt, etwas Anderes zu tun, als was für ihn bei seinem vorhandenen Seelenzustand das ihm am meisten befriedigende ist”. S. 177. „Wenn nun wirklich die Handlung eine Resultante aller vorher wirkenden Triebe und Strebungen ist, so müssen die Gesetze der Physik über das Resultat des gleichzeitigen Wirkens mehrerer Kräfte auf ein Objekt auch hier bei den psychischen Kräften gelten”.

Men ziet uit deze citaten wel, wat van het voorgewende *formeel* en *zakelijk neutraal* karakter der causaliteitswet” overblijft en men leze slechts de psychologische theorie van *Hobbes* over de begeerten, affecten en wilsvorming na, om weder onmiddellijk het historisch verband met de opkomst der humanistische wetsidee zich klaar voor oogen te stellen.³⁰⁾

Het is slechts de consequentie van het humanistisch continuïteitspostulaat, wanneer *Traeger* zijn mechanistische causaliteitswet over alle wetsgrenzen heen ook op de normen zelve toepasselijk verklaart en zonder bedenking zelfs „de zedelijke verkeerdheid” als oorzaak in den genoemden zin laat optreden, ja het schuldbegrip in dieperen zin tot dit mechanistisch causaliteitsbegrip terugvoert.³¹⁾ Consequent ook, dat hij van „wil” en „handeling” ook bij dieren spreekt, daar geheel in de lijn van *Hobbes'* mechanistische psychologie, de wil slechts de resultante wordt van het mechanistisch gedacht begeertenspel.³²⁾

Alleen maar, zoowel het „wils”- als het „handelings”begrip is in dezen gedachtengang volmaakt overtollig en het ware dus een verdere consequentie van *Traeger's* *petitio principii*, om nu ook deze begrippen na hun kwalitatieve ontzenuwing te elimineeren. De mechanische noodwendigheid toch kent nòch den wil, nòch de handeling.

De humanistische wetsidee in naturalistischen zin spreekt bij al dergelijke z.g. „wetenschappelijke” speculaties toch een al te duidelijke taal, dan dat zij in haar metaphysischen aard miskend zou kunnen worden. Wat baat bij dit alles de verzekering dat het bijzonder karakter der psychische causaliteit volledig kan worden gehandhaafd, wanneer nochtans de wetmatigheid dier causaliteit geheel in een harer substraten, de mechanische wordt omgeduid?

Waar het oude substantiebegrif geheel door het relatiebegrif is vervangen en het continuïteitspostulaat de grenzen der wetskringen heeft doorbroken, mist het z.g. kwalitatief verschil tusschen physische en psychische causaliteit (meerdere causaliteitssoorten kent Traeger niet) ook alle fundament en beteekenis. Het dient nergens meer toe het te postuleeren en men spreke liever, waar de causaliteitswet universeel is, van energie als den de physische en psychische verschijnselen gemeenzaam omspannenden noemer. De energie openbaart zich immers in alle mogelijke vormen en is volgens het „energetisme” „neutraal” tegenover kwalitatieve verschillen. Zoo is ten slotte het energetisme³³⁾ slechts de consequentie van de aanvaarding der continue causaliteitswet.

De schijn van juistheid, welke het determinisme omgeeft, is uitsluitend hieraan te danken, dat de bijzonder gequalificeerde causaliteitsreeksen op het substraat van causaliteitsreeksen in de minder gecompliceerde wetskringen verlopen. Het determinisme met zijn universeele causaliteitswet, meent reeds genoeg te hebben gedaan ter handhaving van het zelfstandig karakter der psychische factoren, wanneer het toegeeft, dat dit psychische kwalitatief iets anders is dan het psychische. Tegelijkertijd breidt het echter het mechanisch-physisch wetsstype zonder bedenking tot het psychisch en post-psychisch gebied uit.

Dit is een onoplosbare tegenstrijdigheid. Want als het psychisch gebied inderdaad subjectief een soevereine kwalificatie heeft, dan kunnen de wetten van den psychischen kring onmogelijk op de leest van een mechanische causaliteitswet worden geschoeid.

Hierop moet de nadruk vallen, ter afwering van de schijnbaar zoo sterke, maar inderdaad volkomen vooze zelfverdediging, welke het determinisme voert.

Laten wij dit nog aan een voorbeeld mogen illustreeren.

Ik heb een taak te vervullen, die persé binnen eenige uren gereed moet zijn. Intusschen komt het verlangen in mij op, die taak te laten liggen, wijl ze mij verveelt. Ik blik door het venster en zie het landschap onder vollen zon, uitlokkend tot de wandeling. Wel maak ik eenige gewetensscrupules, maar het verlangen, mijn taak te laten liggen en de verlokking van het landschap wordt mij te sterk. Ik grijp hoed en jas en ga naar buiten.

In 't licht van onze theorie der soevereiniteit in eigen kring een uiterst aantrekkelijk voorbeeld ter analyse van de onderscheiden wetskringen, waarin de causaliteitsreeksen zich bewegen.

Wij willen ons echter een oogenblik plaats en op het standpunt van de universeele gelding van de causaliteitswet in bovenbedoelden zin en zullen dan moeten aannemen, dat wanneer de hier vermelde feiten en omstandigheden tot aan het wilsbesluit zich nog eens in precies denzelfden zin en volgorde konden herhalen, noodwendig hetzelfde gevolg zou moeten intreden. Wat doe ik echter, wanneer ik deze these opstel? Ik heb den wil zelve in zijn productieve kracht uitgeschakeld en vervangen door de verschillende indrukken, voorstellingen en begeerten, die op dien wil inwerken. Zoo wordt dan het wilsbesluit niets dan de resultante van een aantal tegenstrijdige psychische agentia. In dezen gedachtengang kan de wil als volkomen overtollige, wellicht zelfs, „metaphysische” instantie gevoegelijk worden uitgeschakeld. De sterkste psychische prikkel overwint de zwakkere. Wat moet in dit geheele proces eigenlijk de wil nog? Ook de inmenging van intellectueele factoren belet niet, dat mechanische noodwendigheid het wilsbesluit in het leven roept. De wil produceert niets, wat niet uit den strijd der intellectueele of emotioneele agentia voortvloeit. Eigenlijk gezegd heerscht de wet van het behoud der energie ook op het gebied van het wilsleven.

Intusschen leert de „ervaring” niets van dit alles. De wil is, voorzover hij inderdaad ontwikkeld is, productief en wekt zelve voorstellingen en drijfveeren op, in sterkere of zwakkere intensiviteit, die het wilsbesluit beïnvloeden. Is het empirisch willen dan niet aan causale samenhangen onderworpen? Ongetwijfeld, doch men vergete niet, dat in 't beschreven geval het willen tot in den ethischen wetskring reikt en als kosmische subjectiviteitseenheid oneindig gecompliceerder is, dan de vlakke opvatting der mechanistische associatiepsychologie het voorstelt. Als kosmische subjectiviteitseenheid kan het willen onmogelijk als resultante van psychische en psycho-physische agentia worden beschouwd.

Nimmer kan een causaliteitsreeks in een substraatskring „toereikende grond” zijn voor een zich daarop fundeerende causaliteitsreeks in een meer gecompliceerden wetskring. Ook de ethische wetskring heeft zijn eigen causaliteitsreeksen, die ethisch gequalificeerd zijn en waarvoor nimmer louter psychische causaliteitsreeksen den toereikenden grond kunnen aangeven (vgl. b.v. de verleiding tot een onzedelijke daad).

Zou het determinisme inderdaad met handhaving van een universeel causaliteitsbegrip het souverain karakter der onderscheiden causaliteitsreeksen willen handhaven, dan zou het bij het bovenstaand voorbeeld zijn these aldus moeten formuleeren: Wanneer alle vermelde feiten en omstandigheden zich nog eens in precies denzelfden zin en volgorde konden herhalen, zou noodwendig hetzelfde gevolg moeten intreden.

Tegen deze these ware logisch natuurlijk niets in te brengen, omdat zij *zuiver analytisch* zoude zijn. *Immers zij zoude niets anders zeggen dan in het principium identitatis en het logisch principie van den toereikenden grond ligt opgesloten.*

Zoodra ik echter b.v. antecedentia uit een substraatskring van den

psychischen wetskring, zij 't al in samenwerking met antecedentia uit dien kring zelve in mechanisch causaal verband stel tot een psychisch gevolg, heb ik inderdaad het mechanistisch aequivalentieprincipe toegepast en m.a.w. de prae-psychische en de psychische factoren onder éénzelfden noemer, den mechanischen, gebracht. Het is een der verdiensten van *Sigwart's* psychologie, dat hij tegen deze verabsoluteering van het mechanisch causaliteitsprincipe stelling heeft gekozen, gelijk de moderne Akt-psychologie nog radicaler met de mechanistische zielsopvatting zou breken.

Voorzoover het determinisme met *Traeger*³⁴⁾ den bijzonderen aard van aanleg en karakter mede in de causale reeks betreft, heeft het reeds het paard van Troye binnen gehaald en dreigt het voorgewend synthetisch karakter van zijn noodwendigheidsoordeel zich in een bloot analytisch en tautologisch te veranderen.

Immers van tweeën één: of het mechanisch gelijkvormigheids- en noodwendigheidsprincipe is ook op aanleg en karakter van toepassing, maar in dit geval zijn ze beide op te lossen in noodwendig en gelijkvormig met elkander en alle andere omstandigheden samenhangende functies en kunnen de termen „aanleg” en „karakter” slechts verwarring stichten, òf wel in aanleg en karakter schuilt ondanks alle erfelijkheidsfactoren en ondanks alle paedagogische en sociale „vorming” de factor van goddelijke scheppingsvrijheid en dan laten zij zich nimmer in het noodwendig en gelijkvormig verband van een mechanische causaliteitsketen schikken.

Schopenhauer heeft in zijn beroemde „verhandeling über die Freiheit des Willens” (Ges. Werke Bnd. 3) het karakter als individueele geaardheid van den wil, buiten de gelding van de volgens hem in den viervoudigen wortel van den „Satz vom Grunde” gefundeerde causaliteitswet gesteld, evenzeer als hij de natuurkrachten als verborgen agentia op het gebied der mechanische en physische natuur liet gelden. Doch dit belet hem niet de handeling als het noodwendig en gelijkvormig product van karakter en motief te vatten, ook al ontbeert hier de causaliteit de aequivalentie. Een onhoudbare constructie! Want men kan het noodwendigheids- en gelijkvormigheidsprincipe, dat aan de mechanische causaliteitswet eigen is onmogelijk in verband brengen met een volgens *Schopenhauer's* premisse volstrekt onbekende en verborgen kracht. Wanneer volgens het ook door *Schopenhauer* aanvaarde humanistisch wetenschapsideaal al onze kennis noodwendig aan de toepasselijkheid der universeele causaliteitswet gebonden is, hoe kan men dan noodwendigheidsoordeelen vellen ten aanzien van een verborgen wezen, dat zelf niet aan die causaliteitswet is onderworpen?

Achter alle subjectsfuncties, welke de mensch in de onderscheiden wetskringen bezit schuilt de religieuze persoonlijkheid of ikheid, welke het eeuwig wezen van den mensch uitmaakt en ook, schoon zelve onder geen wetsbegrip te vatten, den wil draagt. De verdorvenheid van dit

fundament aller subjectsfuncties maakt ons, tenzij wij door Gods geest in Christus wedergeboren zijn, onbekwaam tot eenig goed en geneigd tot alle kwaad.

De wedergeboorte anderzijds is het werk van den Heiligen Geest en evenmin als eenig ander van Gods werken onder de wet te vatten.

Toch openbaart dit werk Gods, dat den wortel van alle menschenlijke subjectsfuncties verandert, zich ook in den wereldsamenhang van onze bedeeing, als vrije scheppende inwerking Gods in ons dagelijksch leven en werken.

En zie hier de hoogmoed van het determinisme als wijsgeerige theorie, dat het met God in de wereld niet rekest en daarom in een warnet van antinomieën moet vervallen.³⁵⁾

Want wij verdedigen de vrijheid van den wil ten aanzien van de mechanistische causaliteitswet der deterministen, niet, neen, waarlijk niet, ter wille van het humanistisch persoonlijkheidsideaal, doch juist om den hoogmoed van dit speculatief persoonlijkheidsideaal in het humanistisch kennisideaal te breken.³⁶⁾

De bekende argumenten, die sedert *Hobbes'* strijdschriften tegen den bisschop Bramhall *Vragen betreffende vrijheid, noodwendigheid en toeval*³⁷⁾ geregeld van de zijde van het determinisme opgeld doen, om de noodwendigheid van de aanvaarding der universeele causaliteitswet ook op paedagogisch, juridisch en ethisch gebied aan te toonen, zijn ondanks alle scherpzinnigheid, welke hun verdedigers er aan besteed hebben, niets dan maskeeringen van de antinomie, waarin hun naturalisme hen op de bedoelde gebieden verstrikt heeft.

Zeker tegen de verdedigers van het z.g. *liberum arbitrium indifferentiae* snijden ze tot op zekere hoogte hout.

Doch tegen het leerstuk der souvereiniteit in eigen kring, moeten zij machteloos terugstuiten.

Want dit leerstuk erkent ten volle een causaliteit in de normatieve wetskringen, doch keert zich tevens in de volle kracht van zijn kritische instelling tegen de onkritische verabsoluteering van een specifiek wets-type. De juridische en ethische causaliteit zijn niet bloote specimina van een universeele causaliteit, doch hebben ieder hun eigen souvereine, onvergelykelijke kwalificatie. De stelling, dat een onvoorwaardelijke, gelijkvormige noodwendigheid in de opeenvolging van oorzaak en gevolg, gelijk de mechanistisch gevatte causaliteitswet postuleert, onvereinigbaar is met het karakter van den wil in juridischen en ethischen zin, wordt niet weerlegd met de phrase, dat het opstellen van wetten geen zin zou hebben, als de wil niet determineerbaar was.

Want de vraag is niet, of de wil binnen een der bedoelde wetskringen principieel is afgesloten van beïnvloeding, doch of een wilsbesluit theoretisch tot resultante kan worden gemaakt van onderling tegenstrijdige fysisch-psychische agentia.

In het phantoom van den Laplaceschen geest, die toegerust met vol-

ledige kennis van alle antecedenten, met onfeilbare zekerheid het verloop van alle wilsprocessen zou kunnen bepalen, belichaamt zich slechts de overspanning van het natuurwetenschappelijk denken, het speculatieve wetenschapsideaal, dat in de souvereiniteit van het denken is geworteld.

* * *

Waar, gelijk we zagen, doorlopend de theorieën der Bedingungsleer de illusie wekken, als zoude hun begrip der *condicio* zuiver logisch en dus zakelijk neutraal zijn, is het oogenblik gekomen, in een nader onderzoek te treden naar de vraag, of inderdaad een bloot formeele, logisch gevatte causaliteitsleer zich naar het continuïteitspostulaat kan richten, 't welk naar we zagen inhaerent is aan de theorie der *condicio sine qua non* naar haar wijsgeerige grondgedachte. Eerst daarna onderzoeken wij de houdbaarheid van den tweeden (kritischen) vorm, waarin de theorie der *condicio sine qua non* is opgetreden (de opvatting van Radbruch c.s.).

Volgens *Traeger* c.s. moet de theorie der *conditio sine qua non* dus causaliteitsverband leggen tusschen al die antecedenten, welke in hun samenwerking het abstract gevolg in juridischen zin (*Traeger* spreekt van de juridische *Erfolgskategorie W*)³⁸), hebben veroorzaakt.

Onder deze antecedenten fungeeren oogenschijnlijk zulke van de meest uiteenlopende zakelijke kwalificatie: mechanische, physische, biotische, psychische, maar ook economische, sociale etc. etc.

Wij zullen later nader zien, hoe al deze factoren zich slechts aan de substraatzijde van de juridische causaliteitsketen bevinden, doch moeten ons hier op *Traeger's* standpunt stellen, dat er wijsgeerig gesproken slechts één continue causaliteitsketen bestaat en dat de juridische causaliteit slechts een sectie, een selectie uit die universeele causaliteit kan zijn.

Om dan echter het door *Traeger* gewild continue causaliteitsverband te leggen, zullen alle antecedenten, onverschillig hun zakelijke, materieele kwalificatie onder één gemeenschappelijken noemer moeten worden gebracht.

Gevraagd wordt onder welken noemer?

Onder den noemer van het logisch causaliteitsprinciep, de logische *Bedingung*? Doch wel verre van de discontinuïteit tusschen de wetskringen te overbruggen, eischt juist de *Logos* de analytische zuiverheid van den noemer, waaronder men de verschillende samenwerkende factoren van een kosmisch proces wil herleiden. Wie inderdaad kritisch het logisch causaliteitsprinciep wil hanteeren en het niet in bare, ondoorgrondelijke *metaphysica* wil doen verlopen, moet beginnen met de erkenning, dat het logisch denken wel allerminst in staat is een relatieverband te leggen tusschen psychische en physische factoren, maar veeleer in bescheiden zelfbepanking het leggen van het verband, de relatie tusschen beide aan de *metaphysica* zal moeten overlaten.

En toch zou de theorie der „*condicio sine qua non*” in haar blijkbaar bedoelde *metaphysieke* neutraliteit alle *metaphysica* terzij moeten laten,

om alleen de denkkategorie van den toereikenden grond toe te passen! Wanneer de aanhangers dezer theorie dus inderdaad hun theorie als toepassing van de denkwet van den toereikenden grond beschouwen, dan mogen zij geen logische continuïteit in het veranderingsproces aannemen, m. a. w. de these van de gelijkwaardigheid der „Bedingungen”, de steunpilaar der geheele theorie, moet als metaphysische ballast overboord worden geworpen, daar zij zonder de stilzwijgende aanvaarding der logische continuïteit niet valt te handhaven. Niet een denkwet, niet de logica, maar veeleer een onbewijsbaar metaphysisch postulaat dwingt ons, een voor het denken volkomen irrationeel verband tusschen de wetskringen te leggen. De wetsidee alleen kan van dit verband rekenschap geven, doch men denatureert de logica, wanneer men haar de taak dezer wetsidee wil doen overnemen.

De hypothese, dat de leer der *condicio sine qua non* niets anders zou zijn dan een metaphysisch geheel neutrale toepassing van het logisch causaliteitsprincipe blijkt dus onhoudbaar. Hoe staat het met den anderen vorm, waarin deze theorie, haar wijsgeerig recht zoekt te bewijzen?

Wij wezen reeds terloops op de noodwendige antinomie, waarin de leer van de *condicio sine qua non* zich moet verwickelen, zoodra zij zich baseert op de universaliteit van de mechanische causaliteitswet over geheel het ervaringsgebied. Wij weten hoe Kant aan deze mechanische causaliteitswet een transcendentiaal-logischen grondslag heeft zoeken te geven en daarbij tegelijk het continuïteitsprincipe in den scherpsten vorm erin heeft opgenomen.

In dezen vorm eischt het causaliteitsbegrip de aequivalentie van „Bedingung” en „Bedingtes”, alsmede de mechanische noodwendigheid in de opeenvolging der factoren.

Het z.g. kritisch positivisme heeft gepoogd de vereenzelviging van het aldus opgevat causaliteitsbegrip met de causaliteit in transcendentiaal-logischen zin van alle metaphysische ballast te bevrijden, door het begrip der causaliteit eenvoudig te vervangen door dat der (mathematische) functioneele afhankelijkheid, gelijk dat in de moderne natuurwetenschap gehanteerd wordt. (Zoo *Mach*, doch ook de *Marburgerschool*. Vgl. ten onzent Dr. *J. Clay: Noodzakelijkheid en oorzakelijkheid* (Tijdschr. v. Wijsb. 9e jrg. blz. 369 vlg.), die echter niet zoover gaat, dit functiebegrip ook op de psychologie van toepassing te verklaren, en ook in de natuurwetenschap zelve het begrip „noodzakelijkheid” beperkt wil zien tot zuiver logisch bepaalde verhoudingen.) Het functiebegrip zou dan geheel neutraal zijn tegenover kwalitatieve verschillen, die ongetwijfeld tusschen physische en psychische verschijnselen bestaan. Intusschen eischt juist het functiebegrip, dat alle functioneel van elkander afhankelijke factoren onder één zelfden noemer worden gebracht, opdat het in wezen metaphysisch krachtbegrip, de *deus ex machina* uit het wetenschappelijk begrippenarsenaal kan worden geweerd. Daarmede komt deze opvatting der causaliteit in dezelfde impasse als de eerstgenoemde. Zij vervalt of in on-

houdbare metaphysica, of zij moet de exclusiviteit van haar causaliteitsbegrip prijsgeven. Nu schijnt de leer der *condicio sine qua non*, in welke wijsgeerige gedaante ze zich ook aandient, wel tot de hier gequalificeerde „onhoudbare metaphysica” veroordeeld.

Zou zij immers, gelijk *Radbruch* schijnt te verlangen, de psychische factoren geheel aan de schuldleer overlaten, met de belijdenis, dat „über den Abgrund, der zwischen der Körperbewegung und den Willen gähnt, keine Brücke führt,” dan zou zij haar noodwendig postulaat van de geslotenheid van de causaliteitsketen moeten prijsgeven. De opmerking van *Merkel*³⁹⁾ dat de leer der *condicio sine qua non* geen onderscheid maakt tusschen mechanische en geestelijke werkzaamheid, is maar niet een simpel feitelijke, als zoodanig te zeer generaliseerende, constateering, maar legt een postulaat dezer theorie bloot, waarmede zij staat of valt. Wanneer iemand bij een zenuwachtige dame opzettelijk door een spokenvertooning zulk een psychische schok veroorzaakt, dat zij sterft, of wel een misdadige hypnotiseur zijn slachtoffer tot instrument maakt voor de uitvoering zijner moordplannen, dan kan toch geen juridische causaliteitstheorie ter wereld zich tevreden stellen met *Radbruch's* bescheid, dat de rechtswetenschap de causaliteitsreeks slechts tot de lichaamsbeweging kan terugvoeren.⁴⁰⁾ *Radbruch* opereert met het mechanisch causaliteitsbegrip en ziedaar de bron der antinomie, waarop hij zelf aan het slot zijner verhandeling wijst, met de sceptische berusting van *Ibsen's* woord: „Haben Sie schon je einen Gedanken zu Ende gedacht, ohne auf einen Widerspruch zu stossen?” Dat alleen het juridisch handelings-(ruimer: gedrags)begrip in staat is van het in wezen geenszins neutraal-abstracte, maar zeer bijzonder gequalificeerde juridisch causaliteitsverband rekenschap af te leggen, dat slechts schijnbaar de kloof tusschen psychische en physische antecedenten overbrugt, is een waarheid, die aan de „*Bedingungstheorie*” juist door haar universeel-wijsgeerige prementies wel verborgen moest blijven.

Een mechanisch causaliteitsbegrip kent geen handelingen, doch slechts mechanische bewegingen, die alle voor de beschouwing gelijksoortig en gelijkwaardig zijn. Een abstract z.g. universeel wijsgeerig causaliteitsbegrip moet, gelijk ook *Radbruch* toegeeft, opzettelijk van de materiele kwalitatieve bepaaldheid der samenwerkende antecedenten abstraheeren en moet dus evenzeer het juridisch handelingsbegrip buiten de rekening stellen. En juist in dit handelingsbegrip in zijn specifiek-juridische kwalificatie ligt de sleutel tot oplossing der antinomie, waarin iedere causaliteitsopvatting, die de grenzen der wetskringen logisch tracht te overbruggen, zich moet verstrikken.

Het mechanisch causaliteitsbegrip is bovendien in de rechtswetenschap volkomen onbruikbaar, omdat het, gelijk reeds opgemerkt, iederen grondslag voor de verantwoordelijkheidsvraag vernietigt. Dit laatste punt is blijkbaar uit 't oog verloren door Prof. *Zevenbergen* in zijn polemiek met Prof. *Scholten* over het vraagstuk der causaliteit in art.

1401 B.W.⁴¹⁾ Tegen Scholten's bezwaar, als zou de leer der *condicio sine qua non* geen voldoende grond voor de strafrechtelijke toerekening kunnen aangeven, merkt *Zevenbergen* op, dat dit bezwaar de causaliteitsvraag niet raakt. „Dat een intreden der rechtsgevolgen enkel en alleen bij het gegeven zijn van een conditioneele verhouding van, zeggen wij, mijne handeling ten aanzien van een bepaald gevolg, een ongerijmdheid zou zijn, worde onmiddellijk toegegeven. Maar hoe kan men toch in ernst meenen, dat door dergelijke overwegingen een zich als *causaliteitstheorie* aandienende leer wordt weerlegd?”⁴²⁾ Immers het gaat hier in wezen om beperking der aansprakelijkheid, niet om beperking van het oorzaaksbegrip en de noodzakelijkheid van het eerste wordt door de leer der *condicio sine qua non* zonder restrictie erkend.

Maar Prof. *Zevenbergen* ziet hier o.i. de quintessens der kwestie over 't hoofd. Het bezwaar tegen de leer der *condicio sine qua non* schuilt immers niet hierin, dat zij geen voldoende grond voor de toerekening kan aangeven, maar hierin, dat zij die toerekening principieel *onmogelijk* maakt.

Bij doordenken van een vroeger door hem gemaakte juiste opmerking had de scherpzinnige schrijver tot dezelfde conclusie moeten komen. Immers hier schreef hij: „De vraag naar de causaliteit heeft (scl. rechtens) slechts zin, als het betreft elementen van een rechtsfeit (handeling, verandering)”⁴³⁾.

Welnu als de causaliteit juridisch slechts bestanddeel van een *rechtsfeit* kan zijn, dan kan ze onmogelijk zich dekken met de causaliteit, die de physica op 't oog heeft. De physische causaliteitsreeks, met haar mechanisch noodwendigheidsverband laat zich nimmer met de verantwoordelijkheidsvraag in één zinsverband (i. c. dat van het rechtsfeit) vereenigen, zonder dat men zich in een aperte antinomie verstrikt.

Want de schijnbare uitweg, die het Kantiaansch dualisme hier zou bieden: n.l. de isoleerende scheiding tusschen natuurwet en norm, is juist in de kwestie der juridische causaliteit uitgesloten, omdat, naar Prof. *Zevenbergen* zelf toegeeft, causaliteit en schuld elkander in het rechtsfeit als gelijkgerechtigde elementen ontmoeten.

Aan een met mechanische noodwendigheid intredende reeks van energie-omzettingen kan men niet „schuldig” staan; die reeks kan aan niemand worden toegerekend. Zoodra men echter weer gaat spreken over *juridische handelingscausaliteit*, heeft men, — in strijd met het postulaat van de theorie der *condicio sine qua non* — een souverain gekwalificeerd, *juridisch* causaliteitsbegrip ingevoerd.

De centrale these der Bedingungstheorie van de gelijkwaardigheid van alle werkende antecedenten in dezen zin, dat ze allen, zonder eenig verschil, mede-oorzaak zijn, voorzoover ze niet kunnen worden weggedacht, zonder dat het gevolg verandert, is een haard van naturalistische metaphysica, voor de natuurwetenschap in haar grenzelooze pretenties onbruikbaar, voor de rechtswetenschap een bron van antinomieën. Ze gaat, gelijk Radbruch erkent, uit van het onbewezen postulaat van

een wereldsamenhang, waarin alle veranderende factoren met mechanische noodwendigheid successief en niet omkeerbaar van elkander afhangen.

In dezen alle wetsskringen tegelijk overspannenden vorm, is natuurlijk de leer der *condicio sine qua non* geen echte causaliteitsleer meer, maar niets dan een bepaalde formuleering van een specifieke wetsidee. Het is goed, deze waarheid eens scherp naar voren te brengen, omdat de aanhangers van de Bedingungsstheorie gewoonlijk hun scherpste pijl tegen de leer der adaequate veroorzaking meenen te richten, wanneer ze beweren, dat ze geen echte causaliteitsleer is. Stelde de Bedingungsstheorie niets meer dan de successieve opeenvolging der verschillende antecedenten in den tijd en werd het begrip „Bedingung” door haar in dezen neutralen zin opgevat dan zou deze theorie als niets-zeggende formule niet in die mate aan bedenking zijn onderhevig, ofschoon zij ook dan nog met verschillende tijdsbegrippen zou werken. Maar het „gevolg” wordt hier in causalen zin tot „Erfolg”, de „Bedingung” wordt tot noodwendige niet weg-denkbare „Bedingung” en zie hier een causaliteitsopvatting die met name in de rechtswetenschap allen houdbaren zin ontbeert.

Wanneer de leer der *condicio sine qua non* slechts van een *ex post* beschouwing wil weten en voor deze *ex post*beschouwing alle gedachte aan een ook anders kunnen zijn uitsluit, dan hanteert zij, 't zij ze zich als een bloot formeel-logische causaliteitsleer, 't zij als een natuurwetenschappelijke aandient, in elk geval een onhoudbaar causaliteitsbegrip.

Bij haar telkens weder op den voorgrond stellen van de opvatting, dat alleen de *ex post*beschouwing zich met de realiteit verdraagt, vergeet de theorie der *condicio sine qua non*, dat een bloote *ex post*beschouwing nimmer tot vaststelling van een causaal verband, maar hoogstens tot constatering van een nietszeggende successie in den tijd kan leiden.

Juist het noodwendigheidsoordeel moet zich als oordeel over de mechanische causaliteit op het *ex ante* standpunt plaatsen. Het noodwendigheidsoordeel over de onvoorwaardelijke gelijkvormigheid in de opeenvolging van oorzaak en gevolg is nimmer te vellen op grond van empirische waarneming eener bloot tijdelijke successie van vroegere en latere gebeurtenissen, doch slechts op grond van de wetten, die dit mechanisch causaliteitsverband reguleeren.

Het *ex-post* standpunt is dus alleen houdbaar in den zin van *nachträgliche Prognose* en daarbij faalt het noodwendigheidsoordeel in bovenbedoelden zin volkomen, zoodra de natuurwetenschappelijke praemissen daartoe ontbreken.

Kant heeft, ondanks zijn aanvaarding van het continuïteitspostulaat in het humanistisch wetenschapsideaal, zelf deze waarheid de *facto* toegegeven, waar hij de mechanistische causaliteitswet in een synthetisch oordeel *a priori* in den zin zijner Transcendentallogik fundeert.

De causaliteitswet wil immers een *wet* zijn en tot kennis der wetten kunnen wij nimmer door een bloote *ex post*beschouwing komen. Ook

in mechanischen zin kan de causaliteitsketen slechts door een *wet* bepaald zijn en de wetten ontstaan niet eerst door het optreden van individueele subjects-activiteit. Wie ons hier een verwarring tusschen „Realgrund” en „Erkenntnisgrund” zou verwijten, zou dus over 't hoofd zien, dat de wet niet tot de subjectszijde van het gebeuren kan behooren. Overigens is een verwarring tusschen „Realgrund” en „Erkenntnisgrund” binnen 't kader onzer wetsidee eenvoudig onmogelijk.

De logica anderzijds eischt krachtens haar principium contradictionis een scherpe onderscheiding tusschen causaliteit der noodwendigheid en causaliteit der redelijke vrijheid en leert ons, dat de laatste zonder het „mogelijkheidsbegrip” niet kan uitkomen.

Wij komen tot een nog gewichtiger punt.

Het stellen van de causaliteitsvraag moet een bepaalden *zin* hebben. Ieder gevoelt, dat de zin der vraagstelling een totaal andere is naar gelang van het verband, waarin zij geschiedt. Wanneer de natuurkundige vraagt naar het causaal verband tusschen warmte- en stralingsverschijnselen, dan stelt hij de verschijnselen in een functioneel afhankelijkheidsverband en herleidt beide tot den noemer der energie. De zin der causaliteitsvraag is hier, de aequivalentie te bepalen in de energie-omzettingen en wanneer die aequivalentie in een mathematische vergelijking is uitgedrukt, heeft het natuurwetenschappelijk causaliteitsbegrip zijn taak vervuld.

Wanneer daarentegen b.v. de historicus de vraag opwerpt naar het causaal verband, zeg tusschen het uitbreken van den Fransch-Duitschen oorlog in 1870 en de staatkundige en economische toestanden van dien tijd, dan heeft hij aan het natuurwetenschappelijk aequivalentieprinciep niets en een mathematische vergelijking zou hier slechts de lachlust kunnen opwekken. Zou men nu willen beweren, dat de historicus geen echt causaliteitsbegrip hanteert?

Dit zou slechts kunnen worden beweerd door hem, die van de *petitio principii* uitgaat, dat er geen andere causaliteit is dan die, welke de natuurkundige kent. Ook de historicus vraagt wel degelijk naar oorzakelijkheid, maar naar een oorzakelijkheid, waarin een zin woont, die totaliter van de natuurwetenschappelijke causaliteit onderscheiden is. Gesteld nu, dat een z.g. wijsgeerige causaliteitstheorie van alle zinsverscheidenheid tusschen de verschillende causaliteitsgebieden zou willen abstraheeren, welken denkbaren *zin* zou zij dan voor haar exclusief en alles-omspannende causaliteitsopvatting overhouden?

Het behoeft niet veel betoog, dat hier slechts twee mogelijkheden bestaan: of wel men grijpt naar een *transcendente* instantie (het wereldbestuur Gods, of de continuïteit en een-alheid van den redelijken samenhang), of wel men voegt in een volkomen zinloos verband samen, wat *toto coelo* van elkander onderscheiden is.

Een causaliteitsleer, die den laatsten weg zou inslaan, kan, dit behoeft nauwelijks betoog, op den naam eener wijsgeerige causaliteitstheorie

geen aanspraak maken. Zij is de theorie der gekroonde onzinnigheid, welke men niet beter aan de kaak kan stellen dan door op haar de beroemde puzzle toe te passen: Wanneer een schip twintig meter lang en vijf meter breed is, hoe oud is dan de zeekapitein?

Zou een wijsgeerige causaliteitstheorie daarentegen naar een transcendentie instantie grijpen, dan gevoelt ieder, dat zij op het gebied der wetsidee zou komen, waar de levens- en wereldbeschouwing haar souvereine rechten doet gelden. Als causaliteitsleer in eigenlijken zin kan een dergelijke wijsgeerige theorie over den werelddamenhang zich zeker niet aandienen, want ieder gevoelt, dat op dit gebied heel wat meer dan de causaliteitsvraag aan de orde komt, ja, dat hier de causaliteit nog alleen in een eigenaardigen transcendenten zin, kan fungeeren, welke met een zuiver wetenschappelijk causaliteitsbegrip niets meer dan den naam gemeen kan hebben.

Er is nog een belangrijk punt, waarop de theorie der *condicio sine qua non* haar theoretische onhoudbaarheid *luce clarius* demonstreert. Gesteld, dat men de grondslagen, waarop deze theorie zich baseert, zou willen aanvaarden, dan is toch nimmer te verstaan, hoe het mogelijk is met de verdedigers deze leer uit de onoverzienbare en geenszins in alle schakels gekende causaliteitsketen bepaalde Bedingungen uit te lichten en deze mede-oorzaak te noemen. Hier zondigt deze z.g. causaliteitstheorie tegen haar eigen continuïteitspostulaat. Immers een factor kan in den gedachtengang der Bedingungstheorie slechts als *condicio sine qua non* gelden in het complex van de geheele functioneele, onoverzienbare keten van „Bedingungen”.

Practisch moet de theorie echter met sprongen werken en stelt reeds de mede-causaliteit van een factor vast vóór zij de continuïteit in de schakels heeft gevonden.

Dat den jurist als zoodanig haar theoretische continu-vermeende causaliteitsketen niet interesseert, mag de leer der *condicio sine qua non* hier zeker niet ter harer verdediging aanvoeren. Immers zij bant zelf deze juridische „selectie” gelijk ze het noemt, buiten de grenzen der theoretische causaliteitsleer. Ook haar beroep op de beperktheid van het menschelijk denken (Radbruch) kan haar hier niet baten. Veeleer zou dit beroep slechts een absoluut „non liquet” in iedere causaliteitsvraag kunnen rechtvaardigen. Immers slechts als functioneele schakel in den geheelen causalen werelddamenhang kan volgens de leer der *condicio sine qua non* een antecedent als medeoorzaak gelden. Maar hoe zullen wij dan ooit meer dan een waarschijnlijkheidsoordeel kunnen vellen in een vraag, die zulk een principieel voor het menschelijk denken onvatbare reeks van voor- en navragen met zich voert?

Op de natuurwetenschap kan men zich hier niet beroepen. Want deze stelt niet den onmogelijken eisch aan haar causaliteitsbegrip, welke de leer der *condicio sine qua non* aan het hare stelt. De *physica* wil niets dan den functioneele samenhang der energie-omzettingen met haar

causaliteitsbegrip vatten en in deze wijze zelfbeperving wacht zij er zich voor ooit een causaal verband vast te stellen, tenzij het met dwingende zekerheid uit hare mathematische berekeningen is af te leiden. In 't tegenovergestelde geval spreekt ze van nog onverklaarde verschijnselen.

De leer der *condicio sine qua non* echter in haar groteske overspanning van de grenzen van ieder zinvol causaliteitsbegrip heeft de pretentie, alleen noodwendigheidsoordeelen *ex post* op te stellen en toort tegen v. Kries c.s., die met waarschijnlijkheidsoordeelen *ex ante* opereeren, omdat de causale samenhang volgens haar slechts een noodwendigheidsverband *ex post* kan zijn.

De gefundeerdheid dezer theorie, welke consequent doorgedacht tot universeel scepticisme moet voeren, is dus omgekeerd evenredig met hare pretenties.

En tenslotte, gesteld, dat al deze argumenten, die toch de leer der *condicio sine qua non* in den hartader treffen, door de aanhangers dezer theorie konden worden ontzenuwd (*quod non*), dan zouden zij nog altijd het antwoord moeten schuldig blijven, wanneer men hen vroeg naar den zin van hun causaliteitsleer.

Zouden zij deze vraag terzij trachten te stellen met de bewering, dat in de causaliteitsvraag als een „natuurvraag” niet naar zin gevraagd mag worden, omdat „zin” wijst op een teleologischen samenhang, die in het bloot natuurlijk feitenverloop niet kan worden ontdekt, dan zouden wij in de eerste plaats hier duidelijk het *démasqué* dezer theorie als een overspanning van het mechanisch causaliteitsbegrip beleven.

Doch *secundo* zou dit tegenargument op een zeldzame begripsverwarring berusten. Immers zelfs toegegeven, dat de mechanische a-teleologische causaliteitsketen alle wetkringen zou overspannen, zoo kan men toch nimmer beweren, dat het mechanisch causaliteitsbegrip a-teleologisch, zinloos zou zijn. Immers aan dit begrip woont het natuurwetenschappelijk doel in, de natuurverschijnselen naar hun energetische zijde als een gesloten systeem te begripen.

Doch de leer der *condicio sine qua non* opereert met de antinomie van een doelloos en zinloos causaliteitsbegrip, dat daarom ook geen *begrip*, maar slechts een verward metaphysisch postulaat kan zijn.

Haar zwakste zijde toont de leer der *condicio sine qua non*, in de beoemde juridische strijdvraag van de causaliteit van het *laten*.

Dat er zoo iets als een causaliteit van negatieve „Bedingungen” moet zijn, valt bezwaarlijk te ontkennen voor iemand, die zich niet van te voren dogmatisch in de causaliteitsvraag heeft vastgelegd.

Zeker, de mechanica kan met negatieve „Bedingungen” niet rekenen, omdat zij van alle teleologische samenhangen opzettelijk abstraheert. Maar reeds de biologie kan zonder het begrip eener negatieve causaliteit niet uitkomen. Wanneer een plant bij gebrek aan geschikten voedingsbodem verdort, dan wordt dit verdorringsproces terecht op rekening gesteld van het ontbreken van bepaalde chemische stoffen. Of is hier

soms van een echte causaliteit geen sprake? Men kan hier weer genieten van den afgodendienst met de terminologie „echte causaliteit”!

Men leze b.v. eens het betoog, dat *Traeger* levert om het z.i. absurde karakter van de opvatting, dat er in de biologie een causaliteit van negatieve Bedingungen zou zijn, aan te toonen. Hij spreekt over het „vulgaire spraakgebruik”, dat b.v. het uitblijven van den regen het verdorren van het gras zou hebben veroorzaakt en kan de ongerijmdheid dezer beschouwing niet genoeg aan de kaak stellen: „Denn das Nicht-regnen, ein nicht stattgehabtes Ereignis, d.h. ein „*nichts*” kan nicht zu den Faktoren gerechnet werden, die den Erfolg, das Verdorren des Grases, herbeigeführt haben. Ursache einer Veränderung sind die den Dingen (Substanzen) innewohnenden Kräfte in ihren zeitlich-räumlichen Relationen (sic!). Das Nicht-Regnen ist weder eine den Dingen innewohnende Kraft, noch stellt es als ein nicht existierendes Etwas eine zeitlich-räumliche Relation von Kräften her, Eine solche Relation hat vielmehr ein anderes wirklich eintretendes Ereignis hergestellt, z.B. der während längerer Zeit wehende Ostwind, der die Wolken verjagte und es erst ermöglichte, das die Sonnenstrahlen ihre volle Kraft entfalten konnten. Dieses positive reale Ereignis ist also einer der Faktoren für den eingetretenen Erfolg, nicht aber ein nicht existierendes Etwas, eine negative Kraft, wie man auch das Ausbleiben von derartigen Ereignissen genannt hat; denn negative Kräfte kennt die Wirklichkeit eben so wenig wie sie minus-Größen kennt (sic!), nur positive Kräfte und positive Größen existieren. Das alles erscheint so selbstverständlich, das schwer begreiflich ist, wie es je verkannt werden konnte”.⁴⁴⁾

Sterker dan in dit betoog kan de overspanning van het mechanisch-a-teleologisch causaliteitsbegrip niet gedemonstreerd worden, daargelaten nu, dat de formulering, die *Traeger* er aan geeft bezwaarlijk met den huidige stand van het natuurwetenschappelijk denken in overeenstemming is te brengen. Dat *Traeger* zich voor zijn opvatting op de autoriteit van vooraanstaande logici kan beroepen (hoewel b.v. *Sigwart's* opvatting⁴⁵⁾ in tegengestelden zin kan worden aangevoerd), kan toch niet beletten, dat zijn betoog op een drogreden berust, wijl het een specifieke teleologische samenhang met een a-teleologisch, mechanisch causaalbegrip tracht te benaderen.

Natuurlijk kan de organische chemie — en het is haar roeping en plicht — een stofwisselingsproces in het plantenleven analyseeren op dezelfde wijze, waarop de an-organische chemie haar objecten behandelt, d. i. zonder inmenging van organisch-teleologische gezichtspunten. Maar het chemisch onderzoek beweegt zich dan geheel en al in de substraatsfeer van het biologisch leven. Het leven fungeert als zoodanig niet in den chemisch-fysischen gezichtskring, evenmin als de boom als gequalificeerde subjectseenheid qua talis in den mechanischen of mathematischen gezichtskring fungeert, doch slechts zijn mechanisch, resp. mathematisch substraat.

Dit alles is in confesso. Maar ieder gevoelt toch, dat, zoodra de chemie of de physica of de mechanica hare wetsgrenzen gaan overschrijden, dat zoodra zij m. a. w. van de resp. substraatssferen van den biotischen wetskring hare begrippen en methoden op dezen wetskring zelve gaan toepassen, de wetenschap plaats maakt voor een belachelijk hoogmoedige en ongerijmde metaphysica. En dit laatste is 't geval bij *Traeger* met zijn „philosophisch” causaliteitsbegrip. Immers hij spreekt over de oorzaken van een „verdorringsproces” alsof in dat proces geen teleologische factor aanwezig ware!

Laten wij eens het praegnante voorbeeld kiezen van een dier, dat door gebrek aan voedsel sterft.

Inderdaad een uitgezocht geval voor *Traeger* om de draagwijdte van zijn louter „positief” causaliteitsbegrip te beproeven.

Negatieve Bedingungen mogen dus niet als oorzakelijke factoren in dit stervensproces in aanmerking komen. Maar waar zijn de positieve, die hier de geheele causaliteitsreeks zouden kunnen vullen? Het verbrandingsproces? Maar dit proces is juist een *levensvoorwaarde* voor het organisme en kan dus onmogelijk zonder inmenging van andere factoren tegelijk *doodsoorzaak* zijn.

Het sterven is als zoodanig een teleologisch proces, dat ongetwijfeld verloopt op het substraat van mechanische, physische en chemische factoren, maar nimmer in die substraten opgaat. De chemie kan hier slechts spreken van chemische veranderingen, maar weet van „sterven en leven” niets af. Het kan op deze begrippen slechts anticipeeren, maar kan hun *zin* niet met eigen middelen verstaan. In het biotisch-teleologisch proces, dat *sterven* heet, fungeeren reële, teleologische situaties, zonder welke men van „sterven” niet kan spreken.

Iedere grensoverschrijding voert in de antinomie! Ook de grensoverschrijding van het mechanisch causaliteitsbegrip op biologisch terrein moet in de antinomie voeren. Die antinomie is het criterium van de schending der souvereiniteit in eigen kring. De antinomie, waarin *Traeger's* overspanning van het mechanisch causaliteitsbegrip op biologisch terrein voert, bestaat hierin, dat hij gedwongen wordt een „levensvoorwaarde” tot „doodsoorzaak” te proclameeren, wat hetzelfde beteekent als de *elimineering* van „leven” en „sterven” in den causaliteitsketen. En toch was de opgaaf juist de oorzaak van het sterven aan te geven. Want ook de uitweg, dat men de negatieve Bedingungen wel in het causale *oordeel* mag opnemen, door zich n.l. af te vragen, welke „Bedingungen” het sterven hadden kunnen *tegenhouden* loopt dood. Immers gevraagd wordt naar de oorzaken van het reële proces, dat „sterven” heet en niet naar een gedachten-experiment, dat geen betrekking tot de realiteit heeft. En juist de negatieve Bedingungen missen volgens *Traeger* realiteit! Zijn fout begint reeds, wanneer hij de negatieve levens-voorwaarde (het ontbreken van water, dat de plant als organisme noodig heeft) als een „niets” kwalificeert, 't geen slechts

mogelijk is bij overspanning van het mechanisch causaliteitsbegrip.

Het logisch principie van den toereikenden grond althans, waarop de voorstanders van de leer der *condicio sine qua non* zich stilzwijgend baseeren, weet van de exclusiviteit van het mechanisch causaliteitsbegrip niets af, maar verwijst het subject, dat kennis van de materiele causaliteitsreeksen wil verwerven, naar zulk een synthetisch causaliteitsbegrip, als bij den aard van den ter kennis opgegeven wetskring past!

Ook in het positieve causaliteitsbegrip der biologie schuilt reeds noodwendig de teleologische factor, zonder welke zelfs de specifiek biologische vraagstelling niet kan worden opgeworpen. Zegt men b.v. dat een bepaalde stofwisseling noodig is om het organisme in stand te houden, dan kan in den gedachtengang der Bedingungstheorie het causaal karakter dezer stofwisseling voor het leven van het organisme niet worden geloocend, alleen maar die causaliteit is door en door teleologisch van aard. Wilde de Bedingungstheorie nu de causaliteit van de negatieve „Bedingungen” met *Vaihinger* naar het rijk der ficties verwijzen, dan zou zij zich met dit wapen zelf verwonden. Zou men immers alleen de zintuigelijk waarneembare verschijnselen reëel noemen, dan zou de causaliteit zelve naar het rijk der ficties moeten worden verbannen. Immers de causaliteit zelve is niet zintuigelijk waarneembaar. Het adagium „*ex nihilo nihil fit*” zou alleen dan hier van toepassing zijn, als vaststond, dat de negatieve „Bedingung” inderdaad een niets was.

Doch wel verre van een „nihil” te zijn, is de negatieve Bedingung veeleer een teleologische realiteit, een afwijking van de biotische doelmatigheidsorde, waarmede ieder wetenschappelijk man heeft te rekenen. Zoolang men het sterven als een teleologisch reëel proces beschouwt, kan de realiteit der negatieve Bedingung niet worden betwist. Zou dan het laten in juridischen zin een „nihil” zijn? Ware dit zoo, dan zou toch ook de rechtsorde aan zulk een „niets” geen rechtsgevolgen kunnen verbinden. Men werpe nu niet tegen, dat die rechtsgevolgen van meer voorwaarden afhankelijk zijn, dan van het causaliteitsverband, ja, dat b.v. bij de formeele delicten de causaliteitsvraag zelfs niet aan de orde komt (*Zevenbergen*). Het laatste punt laten wij voorloopig buiten beschouwing, maar bij de z.g. oneigenlijke omissiedelicten, kan toch niet worden ontkend, dat de causaliteit van het laten eerste voorwaarde is voor de strafbaarheid.

Is in dit laten nu alleen een psychisch feit gegeven, dat tot het in de wettelijke omschrijving aangeduide gevolg in geen enkel reëel causaal verband zou staan? Prof. *Zevenbergen* beantwoordt deze vraag bevestigend. Volgens hem — en zijn meening wordt door velen gedeeld — berust de strafrechtelijke spraakwijze van de causaliteit van het laten op een stilzwijgende omkeering van een louter „gedachte” positieve causaliteitsreeks. „Het Strafrecht rekent alleen met handelingen. Is niet een positieve handeling bij een verandering aan te wijzen, dan vragen we ons af, welke handelingen dan wel, waren ze verricht, deze verandering

hadden kunnen voorkomen en dus het leven enz. doen voortduren, den verwachten toestand doen bestendigen".⁴⁶⁾

Tegen deze opvatting nu rijst meer dan een bezwaar. Allereerst is het onbegrijpelijk, hoe een theorie, die krachtens haar uitgangspunt een gesloten causalen wereldsamenhang aanneemt⁴⁷⁾, het causaliteitsverband tusschen psychische en physische verschijnselen zou kunnen loochenen. Gelijk wij reeds vroeger zagen, zou de leer der *condicio sine qua non* met een dergelijke loochening zich zelf ontbinden. Het kan immers niet worden ontkend, dat in de gesloten causaliteitsketen dezer theorie ook tal van psychische antecedenten onder de kwalificatie vallen van veranderende (in transitieven zin) Bedingungen, die niet kunnen worden weggedacht zonder dat het gevolg niet of niet zóó zoude zijn geweest (denk aan hypnose en schrik-aanjaging.⁴⁸⁾ Maar voorts is de bewering, dat het laten in strafrechtelijken zin een psychisch feit zou zijn, eenvoudig onhoudbaar. Het laten heeft strafrechterlijk een evident normatieven zin. Het psychisch substraat van het strafrechtelijk laten is althans bij het z.g. „nalatig” laten een negatieve factor, die dus in de lijn van Prof. Zevenbergen c. s. naar het rijk der bloot „gedachte” samenhangen moeten worden verwezen.

De z.g. *interferentietheorie* toch kan bij dezen vorm van laten haar louter fictief karakter niet verbergen.

Realiter zou geen causaal verband tusschen het laten en het in de wettelijke omschrijving voorkomend gevolg mogelijk zijn!

Wij stuiten hier weder op het ook bij Traeger en Radbruch gesignaleerde mechanisch causaliteitsbegrip⁴⁹⁾ dat natuurlijk geen reële causaliteit van „negatieve Bedingungen” kan aanvaarden.

Doch wie dit begrip in de rechtswetenschap hanteert, bedenke wel, dat hij een dwaalweg is ingeslagen, die slag op slag in de antinomie voert.

Het recht toch kent de causaliteit van een „rechtshandeling” als bestanddeel van den Tatbestand naast bestanddeelen als onrechtmatigheid en schuld. Hoe wil men nu toch in één begrip mechanische en juridisch-normatieve elementen vereenigen, zonder in een openlijke tegenstrijdigheid te vervallen? Bovendien kan men, wanneer men ook op dit gebied de gelding van het mechanisch causaliteitsbegrip aanvaardt, onmogelijk spreken van een juridische selectie uit de gesloten causale reeks, wanneer de jurist alleen de causaliteit van de handeling beschouwt. Immers, we merkten het reeds herhaaldelijk op, in het mechanisch causaliteitsverband fungeeren geen handelingen, doch slechts mechanische bewegingen en niets dan dit.

Van tweeën één dus: of men spreke voortaan niet langer van de causaliteit van handelingen (in juridischen zin), maar slechts van een causaliteit van bewegingen of energieomzettingen, of wel men erkenne, dat het juridisch causaliteitsbegrip zich niet met het mechanische kan dekken, maar een uitgesproken juridisch-normatieve kwalificatie draagt.

In 't eerste geval mag men dan ook niet langer de causaliteit als een bestanddeel van het rechtsfeit aanmerken, want het juridisch karakter van den Tatbestand kan toch zeker niet worden betwist. De jurist moet dan maar zien, hoe hij het klaar speelt, zonder causaliteitsbegrip de wet toe te passen.

Dit zal hem waarlijk niet licht vallen, want het huidige strafrecht spreekt slag op slag van „ten gevolge hebben” en „veroorzaken” als een bestanddeel van den Tatbestand en wel naast het element der schuld. De juridische causaliteit kan dus niet met het schuldelement worden verward en evenmin kan het met den zin der wetsteksten in overeenstemming worden gebracht, die causaliteit met de onrechtmatigheid te doen samen-vallen, waarover nog later.

Hetzelfde geldt ook voor de causaliteit van het laten in juridischen zin. Er is in de juridische realiteit (den wetskring *in levensverband!*) een oorzakelijk verband tusschen de nalatigheid en het gevolg; alleen maar, een causaal verband, dat op geen enkele wijze met het bloot mechanisch causaliteitsbegrip valt te benaderen. De causaliteit van het laten is ook op geenerlei wijze met de strafrechtelijke verantwoordelijkheid te verwarren, want die verantwoordelijkheid moet zich juist, zij 't al niet uitsluitend, op het juridisch causaliteitsverband baseeren. Men vergelijkte b.v. eens de bewoordingen van art. 257 W. v. S. voor 't geval van het in hulpeloozen toestand laten. Waarop zou de toerekening van het zwaar lichamelijk letsel of van den dood zich hier kunnen baseeren, wanneer er niet een causaliteitsverband tusschen de nalatigheid en het gevolg bestond? Op een bloot „gedacht” verband? Maar dat „gedacht” verband moet dan toch, zal het zin hebben, zich gronden op een verband in de realiteit. Ook de redeneering, dat men bij de z.g. „omissiedelicten” strafrechtelijk alleen verantwoordelijk wordt gesteld op grond, dat men een rechtsplicht heeft geschonden, zoodat de causaliteitsvraag hier geheel door de onrechtmatigheidsvraag kan worden vervangen (zoo *Sturm, Horn, v. Liszt*⁵⁰), kan den theoretici van de leer der *condicio sine qua non* niet baten, om hen uit de impasse van een natuurcausaliteit van het laten te bevrijden.

Reeds niet op positiefrechtelijke gronden, wijl de wet vaak tusschen positieve en negatieve gedragingen in het abstract schema der wettelijke omschrijving geen onderscheid maakt en, om een voorbeeld van *Sauer* te gebruiken, het voor de causaliteitsvraag toch bezwaarlijk relevant kan zijn, of de seinwachter geheel verzuimd heeft het sein juist te stellen, of dat hij het verkeerd heeft gesteld.⁵¹)

Ook principieel kan de oplossing van de causaliteit van het laten in de onrechtmatigheidsvraag niet juist zijn, wijl, gelijk we vroeger zagen, geen enkele gedraging juridisch relevant kan worden, tenzij zij een bijzondere juridisch gequalificeerde causaliteits-reeks (die eventueel uitsluitend in *gevaar*factoren kan bestaan) inleidt.

Hoe we ons precies de verhouding tusschen onrechtmatigheid en causa-

liteit hebben te denken, zullen we later zien, doch reeds hier mogen wij opmerken, dat het onrechtmatigheidsoordeel (aan de wetszijde) zonder juridische causaliteitsreeks (aan de subjectszijde) geen zin kan hebben.⁵²⁾

*Zulks geldt ook voor de z.g. formeele delicten, en zelfs voor de poging tot misdrijf.*⁵³⁾

Dat men deze waarheid heeft kunnen ontkennen,⁵⁴⁾ kan alleen hierin zijn grond vinden, dat bij de bedoelde delicten de causaliteit geen bijzonder omschreven, doch slechts een generaal karakter draagt (en eventueel alleen juridische „gevaarfactoren” kan omvatten), gelijk ook de onrechtmatigheid vaak niet als bijzonder element in de wettelijke omschrijving wordt vermeld.

De in de fysieke dimensie opereerende causaliteitstheoriën kunnen hier natuurlijk geen reële causaliteitsreeks zien: zij gaan intusschen van een uiterst naïef realiteitsbegrip uit (n.l. de beperktheid tot de zinnelijke waarneembaarheid), dat in wijsgeerigen zin toch moeilijk meer kan worden gehandhaafd.⁵⁵⁾

Waar nu, gelijk met name *Kollman*⁵⁶⁾ en *Wolter*⁷⁾ hebben doen zien, alle pogingen, de „natuurlijke” (fysieke en zelfs de psychische) causaliteit van het laten aan te toonen, noodwendig in de fictie voeren (vgl. de psychische interferentietheorie van *v. Buri* en de z.g. evenwichtstheorie van *Binding* voor de oneigenlijke omissiedelicten) en die opvattingen, welke bij het laten de causale factor zien in de handeling, die aan het laten voorafging (*Glaser, Krug en Merkel*), juist op een loochening van de causaliteit van het laten neerkomen, zoo rest aan de theorie der „condicio sine qua non” voorzoover zij den schijn van een gesloten „natuurlijke” causaliteitstheorie bewaren wil, slechts met *Zevenbergen* de causaliteit van het laten als de omkeering van een positief causaliteitsoordeel op te vatten.⁵⁸⁾

Doch zij vervalt dan in de ongelukkige positie, dat zij krachtens haar uitgangspunt alles negatieve „Bedingung” van het gevolg moet noemen, wat het intreden van dat gevolg had kunnen voorkomen.

„Uiteraard kunnen hier talloze handelingen in aanmerking komen en ook talloze personen, n.l. die alle, die, of wier handelingen niet kunnen worden weggedacht, zonder dat de bestending van den door de wet (blijkens de wettelijke omschrijving) verwachten toestand zou hebben opgehouden”, schrijft Prof. *Zevenbergen*.⁵⁹⁾

Deze voorstelling van zaken is voor de leer der condicio sine qua non echter nog veel te gunstig. Als *natuurlijke* causaliteitstheorie mag ze immers noch van personen, noch van handelingen spreken, maar moet den onmetelijken oceaan van negatieve Bedingungen (bewegingen, energie-omzettingen), die de intrede van het gevolg zou hebben kunnen voorkomen, in zijn causaliteitsbeschouwing betrekken.

„Der Phantasie ist voller Spielraum gegeben. Mann kann sich die schönsten Bilder der Erfolgshinderung ausmalen, aber auch nur ausmalen” schrijft *Wolter* terecht.⁶⁰⁾

Maar tegelijk komt hier de zinloosheid van de theorie der *condicio sine qua non* nog eclatanter tot openbaring. Zij speelt hier een volkomen onnut en doelloos gedachtenspel, dat noch voor de rechtswetenschap, noch voor eenige andere wetenschappelijke beschouwing op eenigerlei beteekenis kan aanspraak maken.

Waarmede zij ook als theoretische causaliteitsleer onvoorwaardelijk geoordeeld is.

* * *

§ 2. *Het juridische causaliteitsprobleem in 't licht der Calvinistische wetsidee met haar souvereiniteit in eigen kring.*

Onze voorafgaande uiteenzettingen moeten wel één ding duidelijk aan het licht hebben gebracht: Welke causaliteitstheorie men in de rechtswetenschap hanteert, zal primair afhangen van de wetsidee, welke men aan zijn levens- en wereldbeschouwing ten grondslag legt, al zullen we natuurlijk allerminst ontkennen, dat vele causaliteitstheoretici zich dit verband niet bewust zijn en te goeder trouw een wetsidee hanteeren, die met hun wereldbeschouwing onverdragelijk is.

Immers achter het abstracte, overwegend mechanisch gevatte causaliteitsbegrip van de theorie der *condicio sine qua non*, schuilt een abstracte wetsopvatting, welke culmineert in de isoleerende scheiding tusschen *zijn en behooren*.

In het „normatieve” gezichtsveld kan de heerschende leer geen „causale” elementen dulden, omdat zij alle organisch verband tusschen de wetskringen heeft doorgesneden, omdat in het causaliteitsbegrip zich voor haar het humanistisch wetenschapsideaal belichaamt, waaraan zij haar persoonlijkheidsideaal niet ten offer wil brengen.

De aanhangers der humanistische wetsidee in haar dualistisch type moeten eenerzijds, gelijk we in onze Prolegomena zagen, terwille van het wetenschapsideaal de strenge continuïteit van het natuurwetenschappelijk causaliteitsbegrip handhaven en anderzijds ter wille van het persoonlijkheidsideaal evenzeer alle causaliteit „in eigenlijken zin” buiten het gebied der normatieve beschouwing bannen. Deze wetsopvatting is noodwendig één-dimensionaal vanwege het wijsgeerig continuïteitsprinciep, dat zoowel aan het humanistisch wetenschaps- als aan het humanistisch persoonlijkheidsideaal eigen is. Ze kent geen wetskringen, maar slechts een aantal elkander uitsluitende beschouwingswijzen, waarin natuurwet en norm elkanders antipoden zijn.

Alle antinomieën, waarin de naturalistische causaliteitsleer zich op het rechtswetenschappelijk gebied noodwendig moet verwickelen, wijzen ter laatste instantie weder terug naar de oer-antinomie in de grondstructuur der humanistische wetsidee, die tusschen wetenschaps- en persoonlijkheidsideaal.

Zelfs vele schrijvers, die de onhoudbaarheid van de leer der *condicio sine qua non* op rechtswetenschappelijk gebied klaar hebben ingezien

(b.v. *Sauer* en *Wolter*) toonen in dit opzicht hun oriëntering aan deze humanistische wetsidee, dat zij van adaequate *veroorzaking* in het recht slechts in oneigenlijken zin willen spreken, wijl hier geen „echte causaliteit” aanwezig zou zijn. Ook achter de idolatrie met het begrip „echte causaliteit” schuilt de gesignaleerde wetsidee. En zoo zal de door ons aan ons rechtswijsgeerig stelsel ten grondslag gelegde wetsidee hare beteekenis ook voor de juridische causaliteitsleer moeten bewijzen.

Wij willen dus thans ons eigen standpunt inzake het vraagstuk der juridische causaliteit nader uiteenzetten en het daarbij toetsen aan de juridische realiteit zelve. Tevens zullen wij dan gelegenheid hebben, stelling te kiezen tegenover de grondgedachte van de leer der adaequate veroorzaking.

Allereerst moeten wij dan deze voorvraag beantwoorden, of wij terecht het juridische causaliteitselement als een noodwendige analogie in de rechtskwaliteit (naar de subjectszijde) hebben behandeld, of dus inderdaad dit causaliteitselement) naar de subjectszijde een noodwendig bestanddeel van de rechtskwaliteit is. Alleen wanneer deze voorvraag bevestigend moet worden beantwoord, zullen wij hebben bewezen, dat het systematisch verband der formeel rechtswijsgeerige onderzoekingen, waarbinnen wij ons nog immer bewegen, de behandeling ook van het zoo doornig en belangwekkend causaliteitsprobleem rechtvaardigde.

Wij moeten, teneinde de bedoelde vraag juist te stellen, er ons dan wel goed rekenschap van geven, dat het hier niet gaat om een specifiek strafrechtelijke causaliteit, maar om de juridische causaliteit zonder meer. Het strafrechtelijk causaliteitsbegrip, zooals dat bij het peil der moderne criminalistische opvattingen past, heeft reeds juridische zin-individualiteit in zich opgenomen en onderstelt dus de causaliteit als analogische functie der vergelding zonder meer.

Wanneer wij dan spreken van een juridische causaliteit in laatstbedoelden zin, dan moeten wij — om misverstand te vermijden — bedenken, dat het hier slechts kan gaan om een onzelfstandig element in de rechtskwaliteit.

Anders zou men ons licht uit het veld kunnen slaan met de simpele, inderdaad al te simpele opmerking, dat een *juridisch* causaliteitsbegrip reeds het rechtsbegrip onderstelt en dus nimmer een „constitutief” element van het rechtsbegrip kan uitmaken.

Om dit misverstand af te snijden, spreken wij van het causaliteits-element in de rechtskwaliteit, in onderscheiding van de materieel-juridische causaliteit, welker begrip in de concrete rechtsbepalingen wordt gehanteerd. Wij merkten reeds vroeger op, dat indien er zulk een causaliteitselement bestaat, het onderworpen zal moeten zijn aan de vergelding als souvereine kern van de juridische rechtskwaliteit. Doch tevens zal dit element juridisch slechts te vatten zijn als organisch bestanddeel der geheele rechtskwaliteit in restrictieve functie.

Hierbij moet worden bedacht, dat de causaliteit als juridische hande-

lingscausaliteit noodwendig aan de subjectszijde van de rechtskwaliteit is gelegen (*anders dan de mechanische causaliteit, welke aan de wetszijde harer kring fungeert*).

Successievelijk zal het organisch verband met de ten deele reeds vroeger geanalyseerde⁶¹⁾ overige analogische functies aan het daglicht moeten treden.

Naar de wetszijde konden wij het recht reeds vroeger kwalificeeren als vergeldingsnorm, welke de rechtssubjecten in onderlinge plichten- en rechtenafbakening ordent in een gemeenschap van evenmaat. Met dit begrip van vergeldingsnorm is aan de subjectszijde dat van rechtshandeling (in den ruimsten zin van rechtsgedraging) reeds gegeven.

Niet alsof de *rechtshandeling* qua talis rechtssubject ware, maar het rechtssubject is alleen in *zijn* rechtshandelingen aan de vergeldingsnorm onderworpen. Zonder rechtshandeling verliest de rechtsnorm zijn *zin*.

Wij leggen weder den nadruk op dit onlosmakelijk verband tusschen rechtssubject en rechtshandeling, omdat reeds hier het *normatief toerekeningselement* (zonder belasting met juridische zin-individualiteit) zich openbaart. Het rechtssubject is in *zijn* rechtshandelingen rechtssubject en dit *zijn* drukt het noodwendig normatief (formeel) toerekeningsverband tusschen subject en handeling uit.

Nu vonden wij reeds vroeger, dat het recht noodwendig op sociaal substraat rust. Zonder sociaal substraat zou het geen zin hebben van vergeldingsgemeenschap te spreken. Daarom moet de rechtshandeling in haar toerekeningsverband tot het rechtssubject in de vergeldingsgemeenschap ingrijpen. Zij moet m. a. w. naar haar substraatzijde sociaal-relevant zijn en dit kan zij slechts door een bijzondere *causaliteits*-reeks in te leiden, die in het leven der rechtsgemeenschap ingrijpt. Vandaar dat niet „naar buiten” in een rechtshandeling zich openbarende gedachten juridisch irrelevant zijn.

De juridische handelingscausaliteit is als causaliteit van *den wil* in rechtszin noodwendig een causaliteit der vrijheid, welke zonder de logische analogie der formeel-juridische *toerekening* niet te vatten is.

Deze formeel-juridische toerekening tot een rechtssubject, waarin het normatief karakter der juridische handelingscausaliteit zich het eerst openbaart, is wel te onderscheiden van de *materieel-juridische verantwoordelijkheid*, welke in de schuldvraag, en in 't algemeen bij de juridische aansprakelijkheid (*Haftung*) aan de orde komt.

De formeel-juridische toerekening is een element van den primairen rechtszin, welke in den samenhang der vergelding (als kwaliteitskern) met haar analogische functies tot openbaring komt.

Daarentegen ligt de schuldvraag reeds in de sfeer der (ethische) anticipaties binnen den rechtskring en de anticipatie kan zich slechts op den vollen primairen rechtszin opbouwen.

De juridische aansprakelijkheid komt, voorzoover het schuldprinciep in het recht tot doorbraak is gekomen, eerst na de schuldvraag aan de

orde. Slechts in overblijfselen van primitieve rechtstoestanden vinden wij het principieel der z.g. „Erfolgshaftung”, zonder dat hier naar schuld gevraagd wordt.

In ieder geval onderstelt ook in primitieve rechtstoestanden de „Erfolgshaftung” een toerekening in formeel-juridischen zin.

Deze formeel juridische toerekening kwalificeert zelve geenszins de causaliteitsreeks tot juridische causaliteit. Immers ze is zelve slechts een (logische) analogie binnen de rechtskwaliteit, die op haar beurt haar (juridische) kwalificatie van de kwaliteitskern (de vergelding) moet ontvangen.

Doch zij maakt het *mogelijk* en *zin-vol* in het rechtsleven te zeggen tot iemand, die b.v. eens anders dood veroorzaakte: *Gij* hebt dit gedaan. Van natuurwetenschappelijk standpunt ware zulks onzin.

Maar in het *juridisch* gevolg openbaart zich de handeling (in ruimer zin: *gedraging*), in de handeling het rechtssubject. Ook waar schade veroorzaakt is door een zaak, die op een of andere wijze als werktuig van den wil in juridischen zin kan worden beschouwd, ligt 't in den aard der zaak, dat wilscasualiteit wordt aangenomen. Zoo zal ongetwijfeld ook de schade, bedoeld in artt. 1404 en 1405 B.W. als in juridischen zin door den wil veroorzaakt moeten worden aangemerkt. En opnieuw blijkt hier, hoe weinig de toerekening in formeel-juridischen zin en aansprakelijkheid (*Haftung*) elkander dekken. Immers artt. 1316 Wetb. Nap. voor Holland en 3039 van het ontw. van 1820 eischten schuld of nalatigheid van den eigenaar of gebruiker van een dier als voorwaarde voor de aansprakelijkheid, en schuld onderstelt op haar beurt de toerekening in juridischen zin.⁶²⁾

Nu heeft intusschen het spraakgebruik in den zin „Gij hebt dit gedaan” een dubbelzinnigheid. Men zegt het ook tot iemand, om diens *schuld* aan het gevolg uit te drukken en in dit schuld-element zijn, gelijk we opmerkten, reeds ethische anticipaties van de rechtskwaliteit gerealiseerd.

Maar ook bij deze dubbelzinnigheid van het „Gij hebt dit gedaan” kan toch in juridischen zin nimmer een schuldoordeel worden uitgesproken, tenzij op den grondslag van het causale element. Eerst moet de causaliteit van de rechtshandeling aan een rechtssubject zijn toegekend, vóór het oordeel, „schuldig” zin heeft.

Het gevolg der rechtshandeling drukt in formeel-juridischen zin het punt uit, waarop de juridische gedraging in de vergeldingsgemeenschap ingrijpt, waarop m. a. w. eerst de rechtshandeling als zoodanig voltooid is. In zooverre schuilt er waarheid in de stelling van *Tarnowski*, dat in de strafrechtelijke causaliteit zich het element der „Sozialschädlichkeit” openbaart. Het valt slechts te betreuren, dat deze scherpzinnige schrijver, die over de causaliteitsleer wel het beste heeft geschreven, wat daarover in de laatste jaren verschenen is, de rechtswijsgeerige grondslagen van het strafrechtelijk causaliteitsprincipieel niet gezien heeft, maar zijn leer uitsluitend op positiefrechtelijke basis heeft gebouwd.

Het teleologische bestanddeel in het juridisch causaliteitselement springt in 't oog; ook dit heeft *Tarnowski* juist gezien. De rechtshandeling kan slechts juridisch-teleologische gevolgen hebben.⁶³) Juridisch irrelevante gevolgen van een handeling als kosmische subjectiviteitseenheid liggen buiten den wetskring van het recht.

Sluit rechtssubject A met rechtssubject B een koopcontract dan heeft deze handeling in *levens-verband* geschouwd, tal van gevolgen (economische, sociale, psychische en physische), die het recht als zoodanig niet aangaan, wijl ze buiten zijn wetskring liggen.

De rechtsorde kent als zoodanig slechts die gevolgen van een handeling, die in de vergeldingsgemeenschap ingrijpen en waarop zij, van de objectieve wetszijde met haar „rechtsgevolgen” reageert.

Het zal nu wel duidelijk zijn, dat een rechtshandeling zonder juridisch causaliteitselement een *contradictio in terminis* is. Alleen bedenke men weder, dat hier van causaliteit nog geenszins in bijzonder strafrechtelijken, of civielrechtelijken zin wordt gesproken. Het gaat ons hier slechts er om, het licht te laten vallen op het formeel causaliteitselement, dat aan de rechtskwaliteit (naar haar subjectszijde) zelve inhaerent is, gelijk aan de energie als wetskwaliteit van den physischen kring, het energetisch causaliteitselement inhaerent is. Dit causaliteits-element, dat op zijn beurt weder met de tijdsanalogie en de arithmetische analogieën is verbonden, waarborgt de dynamiek in het rechtsleven. Zonder dit element ware in onze bedeeing geen rechtsleven mogelijk. Het onlosmakelijk verband tusschen het causaliteits- en het toerekenings-element in de juridische causaliteitskategorie en de noodwendigheid van een scherpe onderscheiding tusschen de formeele toerekening eenerzijds en de schuld en de aansprakelijkheid anderzijds (materieele toerekening), mag thans wel als bewezen gelden. Tot mijn vreugde mocht ik constateeren, dat *Binding* in zijn *Die Normen und ihre Uebertretung* II (2e Aufl.) S. 200 flg., schoon langs geheel anderen weg, tot dezelfde conclusie is gekomen.

Het niet onderscheiden van de beide beteekenissen van juridische toerekening is voor de leer der *condicio sine qua non*, evenzeer als voor verschillende theorieën der *adaequate* veroorzaking (vooral in *v. Bar's* theorie) noodlottig geworden. Tot op zekere hoogte gelukkig daarentegen is de formulering van *Traeger*⁶⁴), wien men juist (op dit punt ten onrecht!) een verwarring van causaliteits- en schuldvraag voor de voeten heeft geworpen, wanneer hij de *adaequate* veroorzaking in strafrechtelijken zin (die dan zelve weder in het formeel-juridisch causaliteits-element is geworteld) als „die äusserste Grenze der Denkbarkeit eines Verschuldens” kwalificeert om daarmee uit te drukken, dat de strafrechtelijke schuld niet omkeerbaar van de strafrechtelijke causaliteit afhankelijk is.

Juist de heftige aanvallen, welke de theoretici van de leer der *condicio sine qua non* op *Traeger's* formulering gedaan hebben, bewijzen, hoe weinig men van deze zijde een juiste onderscheiding betracht heeft

tusschen het formeele toerekeningselement, dat aan de (materieele) juridische causaliteit als zoodanig inhaerent is en tusschen de materieele schuld- en verantwoordelijkheidsvraag. Aan Traeger's zijde zou in diens omschrijving eerst dan een verwarring tusschen causaliteit en schuld zijn aangetoond, wanneer ooit bewezen kon worden, dat men van het naturalistisch ex poststandpunt, dus zonder inmenging van eenig *adaequaatheidskriterium*, zinnig van causaliteit van een *handeling* spreken kan.

Is zulks echter, gelijk wij meenen te hebben bewezen, volstrekt onmogelijk, dan is ook de leer der adaequate veroorzaking *althans in haar grondgedachte* niet op zulk een goedkoope wijze te bestrijden, als de meeste aanhangers der Bedingungstheorie zich veroorloven te doen.

Men heeft eenvoudig het wezen der strafrechtelijke causaliteit niet gevat, wanneer men meent, dat zij geheel buiten verband tot een formeel toerekenings-element zou moeten worden beschouwd.

Immers de juridische causaliteit — wij herhalen het voor de zooveelste maal — is handelingscausaliteit, m. a. w. het gevolg moet zinnig tot het rechtssubject als „vrije oorzaak” kunnen worden toegerekend en daartoe is ongetwijfeld noodig, dat (van het teleologisch ex ante-standpunt bezien) zuiver toevallig ingrijpende factoren buiten beschouwing blijven.

De stelling van de gelijkwaardigheid der „Bedingungen”, is, ook voorzoover die gelijkwaardigheid bloot subjectief is bedoeld, juist daarom zoo ongerijmd, wijl ze geheel uit het oog verliest, dat de juridische causaliteit een *causaliteit der vrijheid* is⁶⁵) en *niet* zulk eene der *noodwendigheid*, wijl m. a. w. de eisch van generale voorzienbaarheid van het gevolg (afgescheiden van de moeilijke vraag naar het criterium) noodwendig moet worden gesteld, zal het ooit zin hebben van *handelingscausaliteit* te spreken, wat toch ook de theorie der *condicio sine qua non* moet doen, zal zij hare juridische onhoudbaarheid niet reeds bij den aanvang in 't oog doen springen.

Wanneer een moordenaar met een pistoolschot zijn slachtoffer om het leven brengt, dan geschiedt *realiter* heel wat meer, dan dat een geladen pistool door een „toevallige” oorzaak afgaat en iemand doodt.

Het pistool is bij de handeling *werktuig* geworden van een *wil in juridisch-normatieve* zin en dit is beslissend voor den verderen gang van zaken. Die wil heeft het pistool geladen en gericht. Die wil houdt de heerschappij over alle overzienbare factoren, die zullen volgen. Daarom doodt ook (altijd weer in *juridischen* zin) die *wil* het slachtoffer *met behulp* van de *door hem geleide* physische en biotische oorzakenreeksen.

Die wil is inderdaad oorzaak in den meest praegnanten zin. *Zonder dien wil ware het gevolg uitgebleven*. Er is geen gelijkwaardigheid der Bedingungen, want alle adaequate gevolgen staan onder leiding van den wil.

Van natuurwetenschappelijk standpunt is het hier alleszins juist de willekeurige activiteit, „Bedingung” te noemen, daarentegen het zuiver

physische factorencomplex „oorzaak”, (*Heymans*)⁶⁶) omdat hier alleen een oorzakenreeks in aanmerking komt, welke voor de juridische causaliteit nooit meer dan *substraat* kan zijn.

Wie echter in de juridische causaliteitsketen de causaliteit van den wil schrappt of haar hoogstens slechts als gelijkwaardige „Bedingung” voor het gevolg naast andere Bedingungen wil doen gelden, maakt zich aan een openlijke dwaasheid schuldig.

Hier komt juist alles op den wil (in juridischen) zin aan, welke weliswaar de physische en biotische wetten niet kan beheerschen (sovereiniteit in eigen kring!) maar wel in de desbetreffende wetskringen de respectievelijke, door hun eigen wetten beheerschte, oorzakenreeksen in werking kan stellen.

Gesteld nu echter, dat in 't bovenbedoelde geval de kogel door een mechanischen, niet te voorzienen weerstand afdwaalt (*aberratio ictus*) dan houdt op datzelfde moment de wil op, de oorzakenreeks te „leiden”. Er is slechts poging tot moord met een *ten aanzien van den wilsinhoud* afgebroken causaliteitsreeks, waarin nochtans gevaarfactoren gerealiseerd zijn (anders is er *ondeugdelijke poging*).

Nu schijnt, oppervlakkig beschouwd, in het eerstgenoemde geval, waarin opzet en zelfs „voorbodachte raad” van den handelende aanwezig is, de juridische causaliteit slechts te vatten in samenhang met de schuld zelve, en wij kunnen ons eenigszins begrijpen, hoe scherpzinnige bestrijders van de theorie der *condicio sine qua non* (b.v. *Merkel* en aanvankelijk ook *Liepmann*⁶⁷) er toe komen konden, de substantieele eenheid van causaliteit en schuld te aanvaarden in dezen zin n.l. dat met de „Bejahung der Kausalfrage zugleich die Schuld dieses Menschen bejaht” zou zijn.⁶⁸) Dat deze opvatting echter onmogelijk juist kan zijn en in wezen weder berust op de bekende verwarring tusschen formeel-juridische en materiëel-juridische toerekening, behoeft thans, na al hetgeen wij hierover reeds opmerkten, geen betoog meer.

Wel is waar zal in de verschillende gevallen de juridische causaliteitsketen concreet beschouwd een zeer verschillend beeld kunnen vertoonen en zal met name in het strafrecht, voorzoover hier het schuldprinciep doorgevoerd is, die causaliteitsketen door ethische anticipaties belast zijn, doch dit doet niets af aan het feit, dat de schuldvraag noodwendig het juridisch latere is tegenover de causaliteitsvraag.

Ook waar het recht zich in „restrictieve functie” openbaart en m. a. w. de schuldvraag in anticipeerenden zin niet aan de orde komt, kan bij de rechtshandeling de causaliteit in haar noodwendigen samenhang met de formeel juridische toerekening niet ontbreken. Alleen wanneer de juridische handelingscausaliteit specifieke zin-individualiteit aanneemt (gelijk in het boven gegeven voorbeeld van een moord, waarin nevens het opzet bovendien nog het „met voorbedachten rade” te werk gaan een rol speelt) is voor het vatten van die zin-individualiteit het schuldelement noodwendig, doch de juridische causaliteit „in restrictieve functie”, welke alle

zin-individualiteit in het causaliteitsverband fundeert, is onafhankelijk van ieder schuldelement.

Men houde dus slechts in 't oog, dat de wil met zijn normatieve causaliteit de *juridische* wil en niet een psychisch willen is, en dat ook het „leiden” van de prae-juridische causaliteitsreeksen door dien wil in juridischen en niet in psychischen zin moet worden verstaan, wijl anders de verwarring voor de deur ligt.

Vandaar dat het juist ter vermindering van psychologische afdwalingen, zoo noodzakelijk is, immer weder het noodwendig verband tusschen het causaliteits- en het toerekenings-element in de rechtskwaliteit op den voorgrond te stellen. Intusschen dienen wij nog bijzondere aandacht te schenken aan het *kwalificeerend* element, dat de causaliteit eerst het juridisch karakter opdrukt.

Dat zonder dit element de aard van het causaliteitsverband nog geheel in de lucht zweeft, behoeft weinig betoog en zal in 't bijzonder duidelijk zijn in de beroemde vraag inzake de causaliteit van het laten.

Zal immers onze causaliteitsbeschouwing niet in dezelfde fout vervallen, die wij bij de theorie der *condicio sine qua non* hebben gewraakt, n.l. dat zij een zinloos causaliteitsprobleem stelt, dan moet zij in staat zijn, aanstonds een zinvolle bepaling en kwalificatie van het causaliteitsverband bij het laten aan te geven.

Dat zulks met behulp van de elementen, die wij tot nu toe vonden, niet mogelijk is, springt in 't oog. Bij de causaliteit van het laten is de eerste vraag, welke een juridische causaliteitstheorie moet kunnen beantwoorden, *welk* laten gezegd kan worden in juridischen zin *causaal* te zijn geweest.

Om deze vraag te beantwoorden, moeten wij letten op de *kwalificatie* van het juridisch causaliteitselement.

De juridische causaliteit is voor alles *vergeldings*causaliteit, d. w. z. causaliteit in een vergeldingsgemeenschap, waarin ieder rechtssubject in plichten- en rechtenafbakening geordend is.

Het laten nu is alleen dan juridisch relevant, waar een rechtsplicht tot doen bestaat, het moet dus in juridisch-normatieven zin gequalificeerd zijn als onrechtmatige gedraging. Daarom is de causaliteit van het laten juridisch nimmer buiten verband tot de onrechtmatigheid te vatten.

Wat nu voor het laten geldt, moet op dienovereenkomstige wijze ook voor de positieve rechtshandeling opgaan.

De positieve rechtshandeling, zoo kunnen wij zeggen, treedt immer op in de kwalificatie van rechtmatigheid (uitoefening van een recht of voldoening aan een plicht), dan wel in de kwalificatie van onrechtmatigheid (rechtsoverschrijding of plichtsverzaking).

Dus is ook de causaliteit van het doen juridisch nimmer buiten verband tot de (on)rechtmatigheidsvraag te vatten.

Zulks is in 't licht onzer „Prolegomena” zonder meer duidelijk. Immers

het causaliteits-element in de rechtskwaliteit wordt door de vergelding (als kern dezer kwaliteit) beheerscht of gekwalificeerd en wel het causaliteits-element in samenhang met alle andere analogieën.

De structuur van wets- en subjectskwaliteit van den rechtskring dwong ons achtereenvolgens het causaliteits-element met de andere analogieën (de psychische, de logische, de sociale etc.) in organischen samenhang te vatten en diezelfde structuur dwingt ons de rechtmatigheid, resp. onrechtmatigheid der handeling als kwalificatie van de juridische causaliteitsreeks te aanvaarden. Zoo lost zich eindelijk ook het probleem van de causaliteit van het laten definitief op. Slechts het laten van *dat* rechts-subject kan causaal in juridischen zin heeten, op wien de rechtsplicht tot handelen rustte.

Wie hier het juridisch normatief gebied verlaat, verliest allen grond onder de voeten.

Uit het bovenstaande vloeit ook voort, dat naar onze opvatting in de onrechtmatigheidsleer de theorie der z.g. *materieele onrechtmatigheid* moet worden aanvaard, al wil dit geenszins zeggen, dat wij de formulering, welke de geestelijke vader dezer theorie, *Dohna* eraan heeft gegeven, zouden kunnen onderschrijven. Zij, die met *Frank*, *Mirička*, *Merkel* en *Hegler* (t.o. *Simons* e.a.) de onrechtmatigheid als een noodwendig „negatives Tatbestandsmerkmal” loochenen, komen reeds hierdoor in een impasse, dat zij ook rechtvaardigingsgronden buiten de strafwet om moeten erkennen, (tuchtrecht, medisch beroepsrecht etc.), waardoor zij vanzelf stuiten op het systematisch princip, dat aan alle rechtvaardigingsgronden ten grondslag moet liggen, zonder dat zij dit princip als zoodanig kunnen erkennen.

Welke *concrete* zin aan het princip der materieele onrechtmatigheid moet worden toegekend, is a priori niet aan te geven, daar deze vraag geheel wordt beheerscht door de positieve rechtsgedachten, welke aan de concrete rechtsorde ten grondslag liggen.⁷⁰⁾

Ook voor de beantwoording der vraag, of de juridische causaliteit al of niet buiten verband tot de (on)rechtmatigheid van de handeling te vatten is, openbaart zich de doorslaande beteekenis der wetsidee, welke men aan zijn causaliteitsleer ten grondslag legt.

Alles hangt er hier n.l. van af, of men in de juridische causaliteit slechts een „selectie” uit den „natuurlijken” causalen samenhang ziet, dan wel, of men met ons de verschillend gequalificeerde „natuurlijke” causale samenhangen slechts als geleidelijk in complicatie toenemende *substraatsreeksen* ziet van de *souverein* gequalificeerde juridische causaliteitsreeks.

De eerste opvatting miskent het bestaan van soevereine wetskringen en gaat uit van een grondtype van wetsidee, waarin de *continuïteit* van het *causaliteitsprincip* over alle soevereine wetsgrenzen heen wordt doorgevoerd. De tweede (onze) opvatting gaat uit van een grondtype van wetsidee (de Calvinistische), waarin die continuïteit als metaphysieke

en innerlijk tegenstrijdige grensoverschrijding wordt verworpen en de *souvereiniteit in eigen kring* der wetssferen, als uitvloeisel der absolute goddelijke souvereiniteit wordt gehandhaafd.

Men kan dus de geheele tegenstelling terugvoeren tot de slagwoorden: *continuïteitsprinciep* of *souvereiniteit in eigen kring*. Die tegenstelling is geenszins identiek met die van de leer der *condicio sine qua non* en die der *adaequate* veroorzaking. Want ook de meeste aanhangers van laatstgenoemde theorie deelen, gelijk reeds werd opgemerkt, het metafysisch uitgangspunt van hun tegenstanders.

Zulks komt b.v. scherp uit bij *Traeger*, die uitgaat van de onderstelling, dat alle causaliteitsverband in laatste instantie teruggaat op den eenen *universeelen, continuen, natuurlijken* causalen wereldsamenhang.

Alleen in 't licht van dit uitgangspunt kan de volgende⁷¹⁾ bestrijding van de door ons verdedigde opvatting plausibel en overtuigend schijnen. „Die löbliche Handlung ist nicht weniger kausal für den erstrebten Erfolg wie die rechtswidrige Handlung kausal ist für den verbrecherischen Erfolg.⁷²⁾ Das gleiche musz von der Unterlassung gelten. Wenn eine irgend wie geartete Unterlassung kausal sein soll, so ist es auch die nicht-rechtswidrige Unterlassung. In dem Falle z.B. dasz ich es unterlasse, mein Boot weiter zu rudern, um dem Angler nicht den eben anbeisenden Fisch zu verscheuchen, musz — wenn die Kausalität der Unterlassung zu bejahren ist — das Nicht-weiter-rudern kausal für den Fang des Fisches genannt werden”.

Het *démasqué* dezer schijnbaar afdoende redeneering is spoedig geschied. Ziet hier de *petitio principii* en de daarop gebouwde logica: Het juridisch „relevant” causaal verband is niets dan een selectie uit het universeel „natuurlijk” causaal verband.

In het „natuurlijk” causaal verband speelt de rechtmatigheid of onrechtmatigheid der handeling geen rol. Ergo...

Doch de geheele redeneering is, ook als men haar *petitio principii* aanvaardt, niet behoorlijk doorgedacht. Immers de natuurlijke causaliteitsreeksen kennen ook de *handeling*, als normatief gequalificeerde subjectiviteitseenheid niet. Met de handeling valt ook het laten uit de causaliteitsketen uit.⁷³⁾ Zoodat het slot der redeneering niet *Traeger's* conclusie moest zijn, maar een eerlijke erkenning, dat men op het „natuurlijke” plan nòch van causaliteit der handeling, nòch van causaliteit van het laten mag spreken.

Waar, om begrijpelijke redenen, deze consequentie uit de *petitio principii* niet kan worden getrokken, is de geheele redeneering, ondanks al haar overtuigenden schijn een *drogreden* en voert de conclusie bij behoorlijke ontleding midden in de antinomie.

Tegen *Traeger's* redeneering moet nog vooral dit worden opgemerkt, dat een begrip van een niet-onrechtmatige handeling of een niet-onrechtmatig laten *zonder nadere qualificatie* van wat de handeling dan wel is, niet kan worden verkregen. Want het „niet” drukt een bloote

negatie uit (α privans). Is bedoeld dat de handeling of het laten *rechtmatig* is, dan is men slechts schijnbaar het verband tusschen causaliteit en (on)rechtmatigheid kwijt geraakt. Is echter de handeling juridisch irrelevant, dan heeft het geen zin, de juridische causaliteitsvraag te stellen en kan ze ook niet gesteld worden. Het begrip van een „rechtmatig laten” bevat echter bovendien een contradictio in terminis, want juridisch heeft het laten slechts zin, als een rechtsplicht tot handelen bestaat. Het „laten” zonder nadere kwalificatie is een non-sens, een niets, de absolute negativiteit. Dat deze waarheid zoo lang verborgen kon blijven, laat zich weder alleen verklaren uit de voortdurende dooreenwarring van het gequalificeerd handelingsbegrip en het fysisch-psychisch natuurgebeuren, voor welke verwarring in laatste instantie weder de ten grondslag liggende wetsidee aansprakelijk is. Het is zeer te betreuren, dat zelfs een schrijver als *Binding*, die toch, in onderscheiding van de theoretici der „heerschende” causaliteitsopvattingen, tot het inzicht in de volstreckte zelfstandigheid van de juridische causaliteit was gekomen, bij de uitwerking zijner causaliteitsleer, met name ten aanzien van de causaliteit van het laten, weer geheel in het naturalistisch vaarwater is verzeild geraakt. ^{73a)} Wel een bewijs voor de zuigkracht van het naturalistisch causaliteitsbegrip!

Bij de vraag, waarover met name in de strafrechtsdogmatiek scherp gestreden is, wat het eerdere element in het rechtsfeit is, de onrechtmatigheid of de causaliteit, moeten wij bij gevolgtrekking uit onze vroegere redeneering opmerken, dat een goede zin in dit probleem niet valt te ontdekken.

De oplossing van *M. L. Müller* ⁷⁴⁾, die de causaliteitsvraag in het strafrecht geheel ten bate van de onrechtmatigheidsvraag schrappt, is in dit opzicht even onjuist, als de solutie van *Tarnowski* ⁷⁵⁾, die het bestaan van de handeling (en met haar van de causaliteit) „Voraussetzung der Rechtswidrigkeit” noemt.

Immers het causaliteits-element alleen levert geen primairen rechtszin op, evenmin als de vergelding in formeelen zin als kern der rechtskwaliteit. Eerst in den organischen samenhang van de kern en haar analogische functies is de primaire rechtszin gegeven. Daarom heeft het wel zin ten aanzien van causaliteit en onrechtmatigheid enerzijds en de schuld anderzijds de vraag naar het juridisch eerdere en latere op te werpen, want de schuldvraag heeft eerst zin in de sfeer der anticipaties van het recht, en deze anticipaties moeten zich noodwendig op den *vollen primairen* rechtszin (waarvan causaliteit, formeele toerekening en vergelding alle noodwendige bestanddeelen zijn onder beheersching van de laatste) funderen.

Wie echter over de juridische prioriteit van causaliteit of onrechtmatigheid gaat strijden, verstoort de organische eenheid in den primairen rechtszin en strijdt dus over een *fata morgana*.

Dat nochtans de onrechtmatigheid nimmer (ook niet bij het laten,

gelijk v. *Liszt, Horn* en *Sturm* beweren) zonder causaliteitselement kan optreden, behoeft geen betoog.

Rechtmatigheid en onrechtmatigheid zijn onmiddellijk uit de vergelding zelve ontspringende kwalificaties aan de wetszijde van de rechtskwaliteit. De causaliteit daarentegen is een element aan de subjectszijde. Wie dus de juridische causaliteit in de onrechtmatigheid laat opgaan, of haar met de formeele toerekening vereenzelvigt, vereenzelvigt in idealistische lijn subject en wet en verwacht zich daarmee in onoplosbare tegenstrijdigheden.

De vraag zou kunnen rijzen, in hoeverre de theorie der *condicio sine qua non* althans rekenschap kan geven van de causaliteitsreeksen, die als substraat van de juridische causaliteit dienen.

Om deze vraag te beantwoorden moeten wij bedenken, dat wanneer de theorie inderdaad nog op den naam van een causaliteitstheorie aanspraak wil maken, ze wel niet anders kan optreden dan in den vorm, waarin we haar bij *Radbruch* en *Zevenbergen* ontmoeten, al hebben, gelijk we zagen, ook deze schrijvers door den nood gedrongen, zich niet aan de vooropgestelde enge begrenzing van hun causaliteitsbegrip gehouden. De leer der *condicio sine qua non* is dan bedoeld als een gewone mechanische causaliteitsleer, (wat ze bij gebreke aan mathematische formuleering toch ook weer niet is) die beperkt als ze is tot de mechanische noodwendigheid zelfs de psychische antecedenten moet uitsluiten. Als leer der *condicio sine qua non* kan de theorie dan, gelijk we vroeger betoogden, zich reeds niet meer handhaven. Maar dan blijkt ook onmiddellijk, dat ze zelfs als theorie der substraatsvoorwaarden van het juridisch causaliteitsverband ten eenenmale te kort schiet, want onder de substraatsvoorwaarden fungeeren niet slechts physische, biotische en psychische, maar ook sociale, economische en andere causaliteitsreeksen, die evenmin als de juridische causaliteit met een mechanisch causaliteitsbegrip zijn te benaderen.

Hier kan alleen een juridisch gevatte theorie der handelings-causaliteit uitkomst bieden, want de handeling overspant al hare substraten gelijkelijk, zonder ze als substraten onder één logischen noemer te brengen, zonder m. a. w. hun souvereiniteit in eigen kring te schenden. Over dit punt hieronder nader.

* * *

Met het bovenstaande is in beginsel de grondgedachte der adaequate causaliteitsbeschouwing aanvaard, ofschoon deze grondgedachte bij ons een geheel eigen fundeering heeft gevonden in den ten grondslag gelegde wetsidee.

De fundeering, welke deze grondgedachte van de leer der adaequate veroorzaking in ons stelsel ontvangt, zal ook in de uitwerking zich moeten openbaren.

Immers van de heerschende adaequate theorieën is onze opvatting reeds hierdoor onoverbrugbaar gescheiden, dat met het theoretisch wijsgeerig groundbegrip der *condicio sine qua non* onherroepelijk is gebroken en daarvoor in de plaats de souvereiniteit in eigen kring ook in de causaliteitsleer is doorgevoerd.

Ook de structuur van het materieel juridisch causaliteitsbegrip ondergaat hierdoor een fundamenteele wijziging. Zulks zal reeds hierdoor duidelijk zijn geworden, dat in onze opvatting het (on)rechtmatigheids-element qualificeerend is voor de juridische causaliteit en dat het causaliteitselement in onverbrekelijken samenhang met de formeele toerekening tot den juridischen wil is gesteld, terwijl anderzijds het schuldelement naar de sfeer der anticipaties is verwezen.

Met deze structuur der juridische causaliteit is zoowel *Von Kries'* theorie der subjectieve prognose, als *Rümelin's* theorie der „objectieve nachträgliche Prognose” om slechts de twee uitersten te noemen, ten eenenmale onvereinigbaar.

Wij willen zulks nader aantonen.

Ware de handeling in juridischen zin niet meer dan een spierbeweging, gestimuleerd door een psychisch *agens*⁶⁷⁾, zoo zou het inderdaad geen zin hebben den eisch van *handelingscausaliteit* te stellen. In dit geval zou b.v. de handeling van de verpleegster, die op voorschrift van den medicus aan den patiënt een drank reikt, waarin, geheel buiten haar voorkennis en toedoen, de dienstbode een letale dosis gift had gemengd, *causaal* moet worden genoemd voor den dood van den patiënt.

Evenzeer zou dan echter dezelfde uitwendige actie van de verpleegster *causaal* moeten worden genoemd, wanneer zij onder hypnose den wil van een moordenaar uitvoerde.

Ieder gevoelt, dat de theorie der *condicio sine qua non*, die inderdaad krachtens haar uitgangspunt in beide gevallen „juridische” causaliteit moet aannemen, het juridisch handelingsbegrip totaal heeft ontzield en re vera de „handeling” in haar causaliteitstheorie geheel heeft uitgeschakeld.

Nòch de spierbeweging, opgewekt door een psychisch *agens*, nòch het zuiver biotisch feit van den dood, nòch het biotisch causaalverband tusschen beide, zijn echter op zich zelf juridisch relevant.

Volgens *Traeger* zou, wanneer iemand in de wildernis door een leeuw wordt verscheurd, er wel degelijk „wilscausaliteit” aan de zijde van den leeuw aanwezig zijn, doch geen sterveling zal toch zoo dwaas zijn hier van een juridisch causaliteitsverband te spreken.⁷⁷⁾

Er moet, dat lijkt ons toch voor ieder, die dieper nadenkt, onweersprekelijk, een rechtstreeksch verband bestaan tusschen den wil in juridischen zin en het in de vergeldingsgemeenschap ingrijpend gevolg, zal van juridische causaliteit sprake kunnen zijn.

In de vergeldingsgemeenschap nu kunnen nimmer natuurfeiten zonder meer ingrijpen, doch slechts *juridische* gebeurtenissen.

Slechts aan de substraatzijde dezer juridische gebeurtenissen fungeeren natuurfeiten in hun natuurlijk causaal verband. Aan deze substraatzijde fungeeren echter geen handelingen in juridischen zin.

Van welken materiëlen aard moet nu echter het verband tusschen de handeling en het gevolg zijn, zie hier de vraag, die door onze voorafgaande uiteenzetting, welke alleen het formeele structuurprobleem betroffen, niet werd beantwoord. Slechts één ding konden we vaststellen: Het materiëel verband wordt beheerscht door de vergeldingsteleologie en niet door *logische* of *natuurwetenschappelijke* gezichtspunten. De gevolgen moeten adaequaat aan de handeling en „voorzienbaar” zijn en de vergeldingsteleologie beslist materieel over den bijzonderen aard dezer voorzienbaarheid en adaequaatheid. Met deze vaststelling zouden wij in het verband onzer formeel-rechtelijke onderzoekingen kunnen volstaan.

Doch voor een helder inzicht in de beteekenis onzer opvatting voor de rechtswetenschap, is het ditmaal noodig een oogenblik het formeel gebied te verlaten en op eenige materiëele rechtsvragen in te gaan.

Von Kriës, de grondlegger van de heerschende adaequate causaliteits-theorieën, heeft aan het begrip der adaequaatheid een zin gegeven, waardoor aan een bodemloos subjectivisme in de juridische causaliteitsleer de deur is geopend.⁷⁸⁾ Hij beschouwt daarbij alleen de strafrechtelijke causaliteit. Evenals zijn volgelingen gaat v. Kries uit van de *condicio sine qua non*, om eerst daaruit een juridische selectie te doen. Als criterium voor deze selectie wordt aangenomen de algemeene ervaringskennis der menscheid ten aanzien van den nomologischen (natuurwetmatigen) samenhang tusschen handeling en gevolg, doch de speciale kennis van den dader ten aanzien van den *ontologischen* samenhang d. i. het conditioneel verband tusschen het gevolg en de individueele omstandigheden van het geval. Merkwaardig is daarbij, dat Von Kriës voor de vaststelling van het causaal verband in adaequaten zin tusschen handeling en gevolg uitgaat van de *schuldige* handeling en naar zijn eigen verklaring die schuldige handeling zuiver „psychologisch” definieert, d. w. z. de handeling beschouwt in 't licht van de voorstelling der uitwendige omstandigheden, welke de dader zelf bezit, of gelijk hij later aan deze zeker uiterst enge opvatting toevoegde, bij behoorlijke opmerkzaamheid bezitten kan.

Gelijk Von Kries zijn gedachtengang zelve illustreert: „Der psychologische Tatbestand eines Mordes umfasst einerseits den Willensakt, durch welchen der Mörder seinen Finger bewegte und das Gewehr abdrückte; ausserdem aber gehört dazu, dass er dies tat, während er sein Opfer vor sich sah und das Gewehr auf dasselbe gerichtet wusste. Die generalisierende Betrachtung wird demgemäss, wenn sie an diesem vollen psychologischen Tatbestand festhalten will, auch von solchen äusseren

Umständen nicht absehen können, welche notwendige Voraussetzungen desselben sind. Fragen wir also, welke schädlichen Folgen herbeizuführen ein schuldhaftes Verhalten (in dieser psychologischen Weise definiert) generell geeignet ist, so würde hier eine Generalisering des konkreten Falls in all den Hinsichten stattzufinden haben, in welchen entweder gar kein oder nur ein ungenaues Wissen stattfand." 79) Von Kriès tracht dus het rechtstreeksch juridisch causaal verband, dat tusschen wil en gevolg aanwezig moet zijn, om van adaequate veroorzaking te kunnen spreken, althans voor het strafrecht te vinden in een afhankelijk stellen van de juridische causaliteit van de schuld „in psychologischen zin”.

Dat hiermede een dubbele verwarring begaan wordt, behoeft na al onze voorafgaande uiteenzettingen geen betoog meer.

Eenerzijds toch wordt hier miskend, dat van schuld in juridischen zin eerst sprake kan zijn op den grondslag van den primairen rechtszin, welke het causaliteits-, het (formeel)toerekenings- en onrechtmatigheids-element in ondeelbaren, organischen samenhang omvat. Anderzijds wordt miskend, dat de schuld in juridischen zin nimmer een „psychisch” karakter kan dragen, wijl zij in de sfeer der ethische anticipaties van den rechtskring moet worden gezocht en dat de psychische toestanden en processen haar slechts tot „substraat” kunnen dienen.

Een bodemloos en voor het recht destructief subjectivisme zou in de causaliteitsleer worden ingevoerd, wanneer men zou moeten vragen of in des daders zieleleven wel alle individueele omstandigheden van het geval tot bewustzijn waren gekomen. Trouwens, von Kries doorbreekt later zelf de grenzen van zijn „psychologische” instelling, doordat hij met de door den dader feitelijk gekende, ook de voor den dader bij genoegzame oplettendheid *kenbare* omstandigheden gelijkstelt.

Doch ook bij deze ruimere opvatting van den „psychologischen Tatbestand” kan niet worden ontkend, dat het wezen der juridische handelingscausaliteit door von Kries eenvoudig niet is getroffen, 't geen ook niet kan verwonderen, daar hij, bevangen in *Stuart Mill's* causaliteitswet de adaequate handelingscausaliteit slechts als een selectie uit de natuurlijke causaliteitsketen ziet.

Het is reeds herhaaldelijk opgemerkt, dat von Kries' causaliteitsopvatting hulpeloos staat tegenover de waarheid, dat het schuldprinciep niet universeel in het huidig strafrecht is doorgevoerd. Doch ook waar zulks wel 't geval is, kan Von Kries' opvatting der adaequate veroorzaking geen zuivere solutie van het juridisch causaliteitsprobleem zijn.

Niets bewijst zulks duidelijker dan het bekende voorbeeld, dat von Kries zelve aanvoert, ten bewijze, dat de generaliseering der individueele *condiciones sine qua non* zich slechts op het „rein psychologisch definierten schuldhaften Verhalten” en niet op de *uitwendige* factoren kan gronden. Wanneer een verpleger, aldus onze schrijver, het medisch voorschrift vergetend, aan zijn patiënt nog eens een artseneij geeft, die

niet meer had behooren gegeven te worden, dan maakt hij zich aan een onachtzaamheid schuldig. Voert deze onachtzaamheid daardoor tot den dood van den patiënt, dat intusschen iemand gift in de artseni gemengd had, dan kan men den verpleger toch niet voor den dood verantwoordelijk maken. „Der äusere Vorgang, welchen seine Handlung darstellt, die Verabreichung einer giftigen Substanz, verursacht hier allerdings den Tod in adäquater Weise; aber die generelle Schädlichkeit kommt der Handlung nur durch eine unvorausehbare Gestaltung dieses Vorgangs selbst zu”.

De meeste schrijvers, die de uiteenzetting van dit geval bespreken, zijn onmiddellijk gereed met het verwijt, dat Von Kries hier schuld en causaliteit dooreenhaalt. Doch toegegeven dat ook deze fout in Von Kries' uiteenzetting aanwezig is, is met dit al de grondfout niet blootgelegd en wanneer schrijvers als *Traeger* en *Tarnowski* hier zonder bedenking adaequate causaliteit in juridischen zin aannemen, dan geven zij zelve blijk, het wezen der juridische wils- en handelingscausaliteit niet te hebben gevat, ja, dat de heerschende theorieën der adaequate veroorzaking re vera nog diep in het moeras van het naturalistisch causaliteitsbegrip zijn blijven steken.

Excurs.

Traeger's naturalistische instelling gaat zelfs zoover, dat hij het blijkbaar geen tegenstrijdigheid vindt van schuld in juridischen zin bij dieren te spreken. Onder die „schuld” zou dan moeten worden verstaan boosaardigheid, of andere ondeugden (*vitia*) van het dier (Der Kausalbegriff S. 313).

Gelijk bekend speelde in 't Romeinsche en tendeele ook in 't Germaansche recht een zekere boosheid of wildheid van de dieren als voorwaarde voor de vergoeding van door huisdieren aangerichte schade een groote rol. (Zie b.v. Ulp. 1, 1 pr. §§ 3, 4, 5, 7, 12, 13 D. si quadrupes (IX, 1). Daarentegen vindt men dit vereischte b.v. *niet* in de Lex Baiuv. Tit. XIV, 17).

Scherp werd al echter in het Romeinsche recht onderscheiden tusschen „schuld” van den houder van het dier en de „wildheid” van het laatste. Zoo schrijft *Ulpianus* t.a.p. Itaque, ut Servius scribit, tunc haec actio (scil.: *actio noxalis de pauperië*) locum habet, cum *commota feritate* nocuit quadrupes, puta si equus calcitrosus calce percusserit, aut bos cornu petere solitus petierit, aut mulae *propter nimiam ferociam*: quod si propter loci iniquitatem aut propter *culpam mulionis* aut si plus justo onerata quadrupes in aliquem onus everterit, haec actio cessabit damnique injuriae agetur.” En even te voren: „*nec enim potest animal iniuria fecisse, quod sensu caret*”. Nu wilde *Isay* in zijn bekende studie: *Die Verantwortlichkeit des Eigentümers für Tiere* (Jherings Jahrbücher Bnd. 39 S. 209 flg.) deze Germaansche en Romeinsche gedachte in § 833 B.G. doen herleven.

Traeger, t.a.p. verwerpt wel is waar Isay's leer, daar de oude „rechts-gedachte” van 't vereischte van schuld bij dieren, door een, met de tegenwoordige opvattingen meer overeenstemmende en „den Verhältnissen gerechter werdenden Gedanken” is vervangen, n.l. door die der „Gefährdungshaftung”, doch acht op zich zelf de gedachte van schuld in juridischen zin bij dieren volstrekt niet absurd.

In dit opzicht althans is von Kries dieper dan zijn bestrijders tot de kern der zaak doorgedrongen, dat hij begrepen heeft, voor zijn juridisch causaliteitsbegrip een verband tusschen den wil en het gevolg noodig te hebben, ook al kon hij van uit zijn standpunt, dat geen wetskringen kent, dit verband moeilijk anders dan in psychologischen zin leggen.

Wat is in het door von Kries gestelde geval juridisch geschied? Twee handelingen, welke formeel tot verschillende rechtssubjecten A en B zijn toe te rekenen, kruisen elkander in hare causaliteitsreeksen: De giftmenging kan als handeling van B onmogelijk tot den juridischen wil van A worden toegerekend en evenmin als gevolg van A's handeling in aanmerking komen.

Wat de handeling van A betreft, moet juridisch allereerst gevraagd worden of ze qua talis zonder rechtsgrond als gevaarsfactor in de vergeldingsgemeenschap ingreep en als zoodanig onrechtmatig was.

Was de drank vóór de inmenging van het gift, op zichzelf ongevaarlijk, dan kan nòch van onrechtmatigheid, nòch van causaliteit in strafrechtelijken zin ten aanzien van A's handeling sprake zijn, ja deze handeling is zelfs niet meer als handeling in strafrechtelijken zin aan te merken. Daarentegen zal tot B's wilssubjectiviteit niet slechts de giftmenging zelve, maar ook de aanreiking van den giftdrink aan den patiënt (B handelt hier door middel van A's activiteit) en de daarop gevolgde dood van den laatste formeel moeten worden toegerekend. De schuldvraag en dus ook de vraag der strafrechtelijke aansprakelijkheid is bij dit alles nog geenszins in 't geding (het is zeer goed mogelijk, dat B in verschoonbare dwaling verkeerde over den aard van de stof, die hij in den drank mengde), doch kan eerst aan de orde komen, nadat de causaliteitsketen juridisch tot een bepaald rechtssubject is toegerekend.

En daarbij moet als grondregel deze waarheid worden aanvaard, dat een bepaalde onrechtmatige daad van A alleen dan de juridische causaliteit van eens ander's (B's) onrechtmatige gedraging mede kan omvatten en omgekeerd, wanneer A's handeling met die van B een *ondeelbare materiele eenheid vormt*. In alle andere gevallen kan A's onrechtmatige handeling, *als zij een adaequate gevaarmarge voor 't ingrijpen van B's handeling scheidt*, slechts als juridische mede-oorzaak van B's onrechtmatige daad, doch niet als oorzaak van *de gevolgen* dier daad in aanmerking komen.

Is B slechts „werktuig” van A's wil op een wijze, welke een handeling in juridischen zin van B's zijde uitsluit, dan is B's activiteit juridisch slechts als bestanddeel van A's handeling te beschouwen.

Het spreekt vanzelf, dat de hier aangegeven criteria, als betreffende alleen de *causaliteitsvraag*, op zich zelve niet voldoende zijn ter onderscheiding van de bekende vormen van deelneming: *mededaderschap*, *uitlokking*, *medeplichtigheid* en *middellijk daderschap*. Doch deze onderscheiding kan nimmer, gelijk de „heerschende” causaliteitstheorieën moeten aannemen, buiten de causaliteitsvraag omgaan.

De fout van de heerschende theorieën der adaequate veroorzaking is deze, dat zij de vraag der formeele toerekening tot het rechtssubject in hun causaliteitsbeschouwing geheel buiten rekening laten, 't geen weer 't gevolg is van hun averechtsch begrip van de handeling in juridischen zin.

Stelden we in 't voorliggende geval de causaliteitsvraag in biologischen zin, dan zouden nòch A, nòch B met hun resp. wilshandelingen in de rekening worden opgenomen. De biologische causaliteitsvraag kan echter slechts als prae-juridische vraag voor den strafrechter in aanmerking komen, en hier moet hij vaak de voorlichting van deskundigen aanvaarden. Doch de juridische causaliteitsvraag heeft haar souveriniteit in eigen kring en die souveriniteit in eigen kring kan door geen „philosophische” causaliteitsleer ter wereld worden opgeheven.

Scherper verwijt nog dan tegen Von Kries' theorie der subjectieve adaequate veroorzaking, moet uit bovengenoemd oogpunt worden gericht tegen *Rümelin's* overigens op zeer scherppinnige wijze verdedigde theorie der adaequate veroorzaking.

In tegenstelling tot von Kries stelt *Rümelin* zich op het standpunt der z.g. *objektive nachträgliche Prognose*. Volgens deze opvatting moeten alle voorwaarden, die op objectief kenbare wijze ten tijde der handeling zijn aanwezig geweest, in het mogelijkheidsoordeel worden opgenomen. Daarbij moeten volgens *Rümelin* niet slechts de ex ante kenbare voorwaarden in rekening worden gesteld, maar ook al die omstandigheden, welke eerst door het verloop van het gebeuren zelve ontdekt zijn, dus ook de slechts ex post kenbare. „Voraussetzbar und vorauszusetzen sind alle Bedingungen, die bei der menschlichen Handlung schon vorlagen (auch soweit sie später bekannt geworden sind)”. Ja, al die voorwaarden moeten in het mogelijkheidsoordeel worden opgenomen, „mit deren späteren Eintritt nach allgemein menschlicher Erfahrung, noch gerechnet werden kann, d.h. deren Eintritt durch den schon vorliegenden Tatbestand begünstigt erscheint”.⁸⁰⁾

Terecht merkt *Traeger*⁸¹⁾ vanuit *zijn* standpunt op, dat deze formulering zoo ruim is, dat in de meeste gevallen het vellen van een mogelijkheidsoordeel volmaakt overbodig zal zijn. Immers iedere *condicio sine qua non* zou dan meestal zonder meer als adaequate zijn gekwalificeerd en wel met den denkbaar hoogsten mogelijksgraad, n.l. als algemeen noodwendige.

In zijn oratie *Der Zufall im Recht* geeft Rümelin een zeer instructief voorbeeld. A duelleert met B en brengt dezen een wonde toe, tengevolge waarvan hij in het ziekenhuis moet worden opgenomen. Bij een brand in het ziekenhuis komt B om het leven. Volgens Rümelin moet ook in dit geval adaequate causaliteit tusschen de handeling van A en den dood van B worden aangenomen. „Denn immerhin konnte er sich bewusst sein, einen Umkreis von Gefahren zu eröffnen, zu welchen auch das eingetretene Ereignis gehört.“⁸²⁾

Deze opvatting, ofschoon zij door zeer velen gedeeld wordt (anders b.v. Prof. *Schepper*), toont weder aan, hoe weinig men zich rekenschap heeft gegeven van den aard der juridische handelingscausaliteit. Wij nemen aan, dat de wonde van B niet levensgevaarlijk was. Kan men nu zeggen, dat de handeling van A, zij 't al in nog zoo minimalen graad, brandgevaar in het ziekenhuis heeft veroorzaakt?

Deze vraag wordt eenvoudig door Rümelin c. s. overgeslagen, omdat zij de formeele juridische toerekening van de antecedenten tot den wil van een rechtssubject achterwege laten, omdat zij m. a. w. het wezen der handelingscausaliteit in juridischen zin niet begrepen hebben en nog diep met hun gedachten in het naturalistisch causaliteitsbegrip van de leer der *condicio sine qua non* steken. Zoo komt men er toe een rechtstreeksch causaal verband tusschen A's handeling en den dood van B te leggen ook in gevallen, waarin van juridische handelingscausaliteit redelijkerwijze niet meer kan worden gesproken.

De brand kan veroorzaakt zijn door opzet of nalatigheid van derden. In dit geval gelden weer de grondregels, die wij vroeger voor de beoordeeling van dergelijke gevallen aangaven.

Waar de brand door een natuurgebeuren, zonder inmenging van een opzettelijk daarop gerichte handeling is ontstaan, moet de vraag worden gesteld, of A's onrechtmatige gedraging een adaequate gevaaarmarge voor 't ingrijpen van dit natuurgebeuren opleverde.

Men werpe niet tegen, dat in dezen gedachtengang b.v. ook geen juridisch causaliteitsverband zou kunnen worden aangenomen, wanneer A zijn slachtoffer in een brandend huis werpt of het gebonden op een plaats legt, waar hij weet, dat geregeld lawines en steenstortingen neerkomen, daar ook in deze gevallen niet kan worden gezegd, dat A's handeling een adaequate gevaaarmarge voor 't intreden der fatale factoren oplevert.

Immers in de genoemde gevallen kan het niet aan twijfel onderhevig zijn, dat de onrechtmatige handeling van A in onmiddellijk juridisch causaliteitsverband tot het doodsgesvolg staat. De functie van de lawine of den brand is in deze gevallen geen andere dan die van het pistool, waarmede A zijn tegenstander in het hart treft. Zij zijn werktuig van A's wil in juridischen zin en komen dus juridisch slechts als bestanddeel van A's rechtshandeling in aanmerking.

Zulks kan alleen worden betwist door hen, die het onhoudbaar natura-

listisch handelingsbegrip huldigen, volgens 't welk de handeling zou bestaan in een psychisch agens, gevolgd door een spierbeweging. Werp ik iemand in 't water met het opzet hem te dooden, dan wordt *mijn handeling* als *verdrinking* gequalificeerd, ofschoon de spierbeweging reeds ophoudt, vóór mijn slachtoffer in 't water is gekomen.

In de gestelde gevallen is de zin-individualiteit van het strafrechtelijk causaliteitsverband ongetwijfeld reeds door het strafrechtelijk schuld-element belast.

Doch ook waar de schuld in bedoelden zin ontbreekt, gaat onze opvatting op. Men denke slechts aan het geval van iemand, die in verontschuldgbare dwaling verkeerde over den aard van een gifstof, die hij in een drank mengde en aan een patiënt reikte. Juridisch gaapt hier geen leemte tusschen de juridische wilshandeling en het gevolg, terwijl die juridische leemte bij gebrek aan de mogelijkheid van formeel juridische toerekening duidelijk openbaar werd in het door *Rümelin* gestelde geval van het duel en den brand in het ziekenhuis met zijn doodelijke gevolgen.

Geen juridische leemte in het causaliteitsverband gaapt ook, wanneer een door A aan B toegebrachte wond of een andere mishandeling alleen in verband met een bijzondere latente kwaal van B tot den dood van B leidt.⁸⁵⁾ Vgl. o.a. Rb. Amsterdam. P. v. J. 1890, 91; Rb. Middelburg 10 Maart 1891 W. 6025; Rb. 's Gravenhage 31 Oct. 1895 T. v. S. IX, 41. Denk ook aan de geruchtmakende „moordzaak aan den Overtoom”, in hoogste instantie beslist bij arr. H. R. dd. 28 Juni 1926 W. 11520, waarin o.i. terecht mishandeling, den dood ten gevolge hebbende, werd aangenomen.

Immers hier schept A's handeling inderdaad een adaequate gevaarmarge voor het in werking treden der kwaal. Ook al wist A van het bestaan van die kwaal niets af.

Nemen we daarentegen b.v. het wel wat erg onwaarschijnlijk klinkend schoolvoorbeeld, dat een voogd zijn pupil in den trein zet met de heimelijke bedoeling hem bij een eventueel spoorwegongeluk het leven te laten verliezen, dan gevoelt weder ieder dat tusschen de handeling van den voogd en het spoorwegongeluk geen juridisch causaliteitsverband kan bestaan, omdat de adaequate gevaarmarge ontbreekt, terwijl het spoorwegongeluk evenmin als werktuig van des voogds wil in juridischen zin kan gelden, wijl zijn handeling niet onrechtmatig in de vergeldingsgemeenschap ingrijpt. Dus kan de voogd ook niet den dood van zijn pupil hebben veroorzaakt.

Nogmaals is hier duidelijk onderstreept, dat onze causaliteitsleer geenszins in psychologistische wateren verzeild raakt en evenmin de juridische causaliteitsvraag met de juridische schuldvraag vermengt. De moeilijkheden, waarin de heerschende causaliteitstheorieën zich verstrikt hebben, schuilen niet in het juridisch causaliteitsverband zelve, doch in de hopelooze pogingen aan het juridisch causaliteitsverband een naturalistischen zin onder te schuiven. En gelijk we zagen, ook tegen *Rümelin* moet dit verwijt worden gericht.

Nu heeft intusschen Rümelin zich niet geheel kunnen onttrekken aan het inzicht in de principiële gebreken, welke wij in zijn theorie hebben aangetoond en men mag bij hem waardeeren, dat hij tenslotte — zij 't al zeer vaag en in veel te engen zin — het formeele toerekeningselement, zonder 't welk geen juridische causaliteit ter wereld bestaan kan, in de rekening heeft gesteld.

Op billijkheidsgronden geeft hij n.l. de volgende twee begrenzingsen aan zijn uiterst ruim gevat begrip der adaequate veroorzaking: ⁸³⁾

„Wird durch einen an sich Haftungsbegründenden Vorgang der Verletzte lediglich in räumliche und zeitliche Beziehung gebracht zu einem später eintretenden Ereignisse, so wird von ausser aller Berechnung liegenden auch dem Haftpflichtigen nicht bekannten oder erkennbaren Bedingungen dieses zweiten Ereignisses selbst dann abstrahiert, wenn dieselben zur Zeit des ersten Vorgangs schon vorlagen”.

„Keinesfalls wird bei Anlegung des Masztabs der nachträglichen objektiven Prognose gerechnet mit blossen zur Zeit der Tat vorliegenden Entschlüssen oder Neigungen anderer Menschen, soweit sie noch vom Täter mit in die Berechnung gezogen waren oder hätten gezogen werden sollen”.

Het is zeer instructief voor het inzicht in de diepere eenheid tusschen de theorie der *condicio sine qua non* en de heerschende theoriën der adaequate veroorzaking, dat *Traeger*, een der hoofdfiguren onder de verdedigers der laatstbedoelde theoriën Rümelin juist op deze punten scherp aanvalt.

Immers, toegegeven, dat de correcties, welke Rümelin in zijn naturalistische theorie aanbrengt, de grondfout niet opheffen, kan men toch alleen bij totale miskennis van het wezen der juridische handelings-causaliteit, Rümelin verwijten, dat de door hem geopende uitweg „neben (sic!) den Begriff des adäquaten Kausalzusammenhangs plötzlich eine ganz neue Art des Kausalzusammenhangs einführt, die uns in einer Theorie der adäquaten Verursachung umso fremdartiger anmutet, *als sie keinerlei Beziehung zu ihr hat*”. ⁸⁴⁾ (Wij cursiveeren).

Dat bij de toepassing van de door ons verdedigde opvatting op de z.g. „door het gevolg gequalificeerde delicten” heel wat aannemelijker conclusies worden verkregen, die op zichzelf geenszins meer „het rechtsgevoel” beleedigen, zal zonder meer duidelijk zijn.

* * *

Met bovenstaande uiteenzettingen meenen wij de plaats van het juridisch causaliteitsprobleem in den samenhang der rechtswijsgeerige vragen voldoende te hebben bepaald en de beteekenis der wetsidee ook voor dit probleem omstandig te hebben uiteengezet.

Alvorens intusschen van dit in zoo hooge mate belangrijke en belangwekkende vraagstuk af te stappen, zij ons nog een slotopmerking vergund over de verhouding tusschen de onderscheiden substraatscausaliteits-

reeksen en de juridische causaliteit. Wij zagen hoe naar haar wijsgeerige grondslagen de theorieën der *condicio sine qua non* en evenzeer de heerschende theorieën der *adaequate* veroorzaking, met verflauwing van alle wetsgrenzen tusschen mechanische, biotische, psychische, logische, sociale, economische, juridische en andere causaliteitsreeksen, een continu causaal verband in den zin van mechanische noodwendigheid tusschen alle antecedenten aannemen.

In 't licht der door ons aan ons stelsel ten grondslag gelegde Calvinistische wetsidee daarentegen, bouwen de verschillend gequalificeerde causaliteitsreeksen zich trapsgewijze boven elkander op en is geen wijsgeerige causaliteitstheorie ter wereld in staat de continuïteit van het causaalverband over de grenzen, welke de souvereiniteit in eigen kring stelt, door te voeren.

Toch moet anderzijds — en daarop dient weder de nadruk te vallen — juist deze wetsidee den kosmischen, organischen samenhang tusschen de wetskringen en dus ook tusschen de causaliteitsreeksen, welke daarbinnen verlopen, handhaven.

De „volle realiteit” als kosmische subjectiviteitseenheid bouwt zich op in den organischen samenhang der subjectsfuncties, gelijk alle wetskringen individueel slechts straalbrekingen zijn van Gods wereldplan.

De juridische causaliteit kan zonder het substraat van praejuridische causaliteitssamenhangen niet bestaan. Met de concrete juridische causaliteitsreeks zijn dus prae-juridische causaliteitsreeksen noodwendig gegeven, doch niet omgekeerd. Nimmer kan, wij merkten het reeds op, een prae-juridische causaliteitsreeks als „toereikende grond” voor het intreden van de juridische worden aangemerkt.

De niet-omkeerbare organische samenhang tusschen de substraatsreeksen en de juridische causaliteitsreeksen is voorts niet als een *prius* en *posterius* in den tijd te denken. Want welke tijd zou hier in aanmerking komen? Een ongequalificeerde tijd bestaat evenmin als een ongequalificeerde causaliteit. Een handeling als kosmische subjectiviteitseenheid wordt qua talis door de wetskringen met hun onderscheiden souverein gequalificeerde tijdswetmatigheden doorsneden, maar de eenheid in de onderscheiden subjectiviteitsfuncties is zelve niet van temporeel karakter. Daarom is 't ook zoo dwaas, juridische en prae-juridische factoren in één z.g. neutraal causaliteitsverband te vereenigen, daar een causaliteit zonder eenduidig gequalificeerd tijdsverband onbestaanbaar is.

Geen causaalverband kan dus bestaan tusschen juridische en prae-juridische factoren, wijl een dergelijk verband de souvereiniteit in eigen kring der wetsferen zou schenden en de juridische *causa tot domina legis* in de prae-juridische wetskringen zou maken, daardoor ook de mogelijkheid der wetenschap zou opheffen. Geen causaalverband ook, wijl geen eenduidig tijdsverband daarvoor bestaat⁸⁰): de physische ruimtetijd (denk aan de algemeene relativiteitstheorie) is *toto coelo* verschillend van den psychischen, deze weer van den historischen en den

juridischen geldingstijd (met zijn mogelijkheid van regressie in de „terugwerkende kracht“).

Doch een veel rijker en dieper verband is in de substraatsverhouding uitgedrukt. De juridische wil kan de causaliteitsreeksen in de praer-juridische wetskringen *leiden*, hij kan — om in den gedachtengang onzer wijsgeerige Prologomena te spreken — *de anticipatiesferen in die causaliteitsreeksen ontsluiten* en ze daardoor *toespitsen* op het substraatsverband.

Deze gedachte bezit natuurlijk een universeele tendenz.

Wanneer „mijn wil mijn spieren spant“, kan de wil onmogelijk als een *deus ex machina* in de physische causaliteitsketen ingrijpen en daardoor *dominus legis physicae* worden. Dat blijkt duidelijk hieruit, dat wanneer mij de kracht („energie“ zegt de moderne physica) tot die lichamelijke inspanning ontbreekt, de wil machteloos is.

De ware causa is de latente physische energie, welke in mijn lichaam momenteel aanwezig is en die zich in een aequivalenten energievorm omzet. Doch de wil *leidt* die causaliteitsreeks en spitst haar toe op het substraatsverband voor de post-physische causaliteitsreeksen, gelijk trouwens alle „organische“ bewegingen reeds door de levensimpulsen van het organisme geleid worden, welke impulsen dan op haar beurt weer door de psychische en post-psychische functies van den wil worden „doorgeestelijkt“.

Op deze wijze verklaart zich ook de mogelijkheid, dat juridische factoren zonder schending van de souvereiniteit in eigen kring „leiding“ in het sociale en economische leven kunnen geven. De juridische wil kan nimmer tot *dominus legis economicae* of *socialis* worden. Waar hij zulks beproeft — denk aan de anarchistische hervormingspolitiek in Sowjet-Rusland, gedurende de eerste jaren — stoot hij zich te pletter tegen „de logica der feiten“.

Doch krachtens den universeelen providentieelen samenhang aller wetskringen, welke binnen die wetskringen zich in de analogieën- en anticipatiesferen weerspiegelt, kan de juridische wil wel leiding geven aan de economische en sociale voorwaarden, waardoor de causaliteitsreeksen binnen deze wetskringen in hun eigen wetsgedachte den rechtszin „benaderen“.

Onze „Prologomena“ werpen op dezen stand van zaken een helder licht. Want wij herinneren ons daaruit, hoe binnen een bepaalden wetskring de anticipatiesferen slechts ontsloten kunnen worden door die souvereine subjectsfuncties, waarop geanticipeerd wordt.

De boom is als subjects-eenheid gekwalificeerd door zijn biotische subjectsfunctie. In de latere wetskringen bezit de boom geen subjectsfuncties, doch wel objectsfuncties. Zoo kan de boom tot juridische zaak worden, niet uit eigen vermogen, doch wijl in den biotischen substraatskring de juridische anticipatiesfeer door het rechtssubject is ontsloten.

Zoo kunnen kunstvoorwerpen economische waarde verkrijgen, doordat

het aesthetisch subject de anticipatiesfeer in den economischen wetskring ontsluit en economische causaliteitsreeksen in werking stelt, welke op de aesthetische anticipeeren.

Niet een universeele mechanistische causaliteitswet dus, maar de diepere organische samenhang en eenheid van alle wetten en subjects-functies in den kosmos, uitgedrukt in onze wets- en subjectsidee, geeft rekenschap van het verband tusschen de tegenover elkander volstrekt soevereine causaliteitsreeksen.

Daarmede zijn ook de oude metaphysieke constructies inzake den samenhang van „ziel” en „lichaam” niet slechts overbodig geworden, doch ook in hare volstrekte ontoreikendheid tegenover de eindelooze variaties in wet- en subjectskwaliteiten openbaar geworden.

Nöch de occasionalistische theorieën, nöch de theorieën inzake de psycho-physische wisselwerking of der harmonia praestabilita zijn in staat een bevredigende en alomvattende solutie te bieden. Eerst moet weer over de geheele linie het bestaan van soevereine wetskringen worden erkend, zal ook het causaliteitsprobleem tot zijn bevredigende oplossing worden nadergebracht.

Ook de juridische causaliteitstheorie zal zich eindelijk moeten ontworstelen aan de dwalingen en z.g. simplificaties van een ingeworteld naturalisme en logicisme.

Het leven is rijk en veelvoudig geschakeerd naar de wijsheid van Gods wereldplan.

Taak der rechtswetenschap is daarom niet, op 't kompas te zeilen van de menschelijke wijsheid, doch aan de veelvuldigheid der wetskringen de wetten af te luisteren, gelijk zij ieder in eigen kring hun soevereine goddelijke sprake doen hooren.

¹⁾ Zie mijn studiereeks: *In den strijd om een Christelijke Staatkunde, Proeve eener fundeering der Calvinistische levens- en wereldbeschouwing in hare wetsidee*, vanaf den 1en Jrg. in dit orgaan geopend en mijn: *De beteekenis der Wetsidee voor de Rechtswetenschap en Rechtsphilosophie* (1926, Kok, Kampen).

^{1a)} Zie Schröder—Künzberg: *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*, 5e Aufl. (1922) S. 67. Zie ten aanzien van de schenking naar longobardisch recht ook Stobbe: *Reurecht und Vertragsschluss nach älteren deutschen Recht* (Leipzig 1876, II S. 16).

Ook in 't oud-Romeinsche recht was de schenking om niet juridisch onbekend, waarin zich weder de betrekkelijke gelijkvormigheid van primitieve rechtsordeningen openbaart. Zie v. Jehring: *Der Zweck im Recht* I S. 216, waarbij hij een interessante uitspraak van Polybius aanhaalt. Ook hier het starre formalisme in het verbintenissenrecht. Ook hier de oorspronkelijke rechteloosheid van den vreemdeling enz. enz.

^{1b)} Vgl. J. Grimm: *Deutsche Rechtsalterthümer* (4e Ausg.) II, 178. Onjuist: Binding: *Die Normen und ihre übertretung* (2e Aufl. 1914) Bnd. II, 1, S. 289, 333 en van denzelfden schrijver: *Die Entstehung der öff. strafe im germanisch-deutschen Recht* (1909) S. 15. Zie daartegen ook Kollmann: *Z. f. d. g. Str.* R.W. XXXIV S. 639 flg.

²⁾ Men werpe hier niet tegen, dat de biotische wetskring toch de ontwikkeling kent. Ongetwijfeld is dit 't geval (de biotische ontwikkeling is een analogie van de physische beweging) en 't recht houdt er ook als een constante rekening mede. Doch deze ontwikkeling is op zichzelf niet in staat tot toereikend zin-

substraat te dienen van een zin-individualiteit in den stroom der rechtsontwikkeling. Hiervoor kunnen alleen historische factoren het bijzonder zin-substraat leveren. Intusschen kunnen natuurlijk natuurveranderingen *objectsfuncties* in den historischen wetskring krijgen (overstromingen, landverwoestingen etc.).

³⁾ Zoo heeft de logische analyse eerst zin op den substraatsgrondslag der getalswetten. Nimmer mogen echter met de Marburger-school de grenzen tusschen arithmetische, geometrische, energetische en logische eenheid worden uitgewischt. De getalseenheid is toto coelo verscheiden van de logische eenheid.

⁴⁾ Als voorbeeld van een concrete aesthetische norm kunnen we b.v. noemen *Aristoteles'* bekende norm voor het drama, dat eenheid van tijd, plaats en handeling vereischt is. Een norm, die geheel was toegespitst op het Grieksche harmoniebewustzijn, die zich m. a. w. op een specifiek historische kultuurdominante fundeerde en in de klassieke kultuur ongetwijfeld objectieve gelding heeft bezeten, daar ze den absoluten zin der aesthetische wetsgedachte concretiseerde in harmonieuzen samenhang met de historische wetmatigheid. Het ware dan ook een dwaasheid in deze norm een bloot subjectief oordeel van Aristoteles over de schoonheidseischen van het drama te zien! Toch school ongetwijfeld in deze norm een subjectief vormingselement. Bij de subjectieve vorming bestaat immer een vrije spelingsmarge.

⁵⁾ Tijd en ruimte zijn naar onze opvatting natuurlijk geen psychische aanschouwingsvormen in Kantiaanschen zin en nog minder logische categorieën in den zin der Marburgerschool, doch veeleer elementen van wetskwaliteiten onder beheersching van de resp. soevereine kwaliteitskernen. Tijd en ruimte zijn in dezen zin dus geen *subjecten*, doch wets-elementen (in den geometrischen kring alleen is de ruimte *kwaliteitskern*). Waren zij subjecten, dan zoude Kant's kritiek op de realistische opvatting inderdaad hout snijden.

⁶⁾ Wij gebruiken hier de term „subjectiviteit” in den zin van het toegerekende tot een subject.

⁷⁾ Vgl. het doorlopend beroep van de theorie der adaequate veroorzaking op het rechtsgevoel.

⁸⁾ Zie in dezen zin o.a. nog weer onlangs, in navolging van *Stammler's* ken-theoretisch dualisme, Prof. Mr. *Schepper: Het causaliteitsprobleem in het strafrecht*. Oratie (1926), opgenomen in het Jaarboekje der Rechtshoogeschool te Batavia (1927) blz. 59 vlg. Zie zijn erkenning van de door deze opvatting ontstaande antinomieën op blz. 87, waar hij ook de beide mogelijke „oplossingen” dezer antinomie bespreekt, waarvan de eerste het strafrecht geheel naar de natuurzone overbrengt, de tweede (*Kelsen* c.s.) alle causale elementen uit het recht wil bannen. Zie over deze antinomieën nader mijn: *De beteekenis der Wetsidee voor Rechtswetenschap en Rechtsphil.* (Kok, Kampen, 1926). Natuurlijk moet *Schepper* iedere poging tot opstelling van een juridisch causaliteitsbegrip van uit zijn *wetsidee* „onkritisch” „metaphysisch” enz. enz. noemen. Het is echter niet zeer „kritisch”, dat Mr. S. de metaphysica van zijn eigen opvatting niet doorgrond heeft.

⁹⁾ Wij bedoelen hier realiteit niet in metaphysieken, doch in kennistheoretischen zin. De kwestie van het „Ding an sich” komt dus niet in 't geding.

¹⁰⁾ *Strauch: Die Philosophie des Als-Ob und die hauptsächlichsten Probleme der Rechtswissenschaft.* (München 1923) S. 13.

¹¹⁾ Zoo o.a. v. *Buri's* opvatting, dat iedere condicio sine qua non het gevolg geheel veroorzaakt. Zie hierover v. *Buri: Die Causalität und ihre strafrechtlichen Beziehungen* (1885) S. 3 f.

¹²⁾ *Stuart Mill: A System of Logic*, III C. 5, § 4.

¹³⁾ T.a.p. Cap. V, § 6.

¹⁴⁾ In Cap. V § 3 formuleert Mill daarom de causaliteit ook aldus: „every fact or phenomenon which has a beginning invariably arises when some certain combination of positive facts exists, provided certain other positive facts do not exist”.

¹⁵⁾ Zie b.v. de volgende bestrijding van de grondgedachte der adaequate causaliteitstheorieën door Prof. Mr. *Zevenbergen*: „*Onlogisch* (wij cursiveeren) is ze, want ze dient zich aan als een leer der veroorzaking, terwijl ze de causaliteitsvraag in het geheel niet beantwoordt. Want hierover kan wel geen twijfel bestaan, dat een onderzoek naar de causaliteit van een feit, welke van het standpunt van den *bonus vir*, of de prognose te *verwachten* was, niet het

allerminste heeft uit te staan met een onderzoek naar de *werkelijke* causaliteit als zoodanig" (Verz. opstellen blz. 173). M.a.w. wie nog van een andere causaliteit dan natuurcausaliteit (bedoeld is de *mechanische* causaliteit) durft te spreken, komt in strijd met de logische denkwenen! Zie hier dus een volledige bevestiging onzer diagnose in de tekst! Vgl. ook v. Hamel: *Inleiding tot de studie van het Ned. Strafr.* (4e dr.) blz. 238: „Inzoover het de vaststelling geldt van een wetenschappelijk begrip —afgescheiden van de opvatting eener bepaalde wetgeving — komt zij ook mij voor *logisch de eenig houdbare te zijn*" (lk cursiveer), en Mr. P. van Heynsbergen in Tijdschr. v. Strafr. XXI, blz. 1 vlg.: „Het ruime causaliteitsbegrip, zooals dat door v. Buri is verstaan, moet niet alleen als algemeen wetenschappelijk begrip, maar ook voor de strafrechtsdogmatiek worden aanvaard" (blz. 2).

¹⁶⁾ Zie Traeger: *Der Kausalbegriff im Straf- und Zivilrecht* (1904) S. 49 noot 3. Zie echter ook Liepmann: *Einleitung*, S. 59. Daartegen weer M. E. Mayer, Zeitschr. f. d. ges. Str.w. Bnd. 20 S. 554.

¹⁷⁾ Dat niet alle aanhangers der Bedingungstheorie die scheiding maken blijkt wel uit v. Hamel's opvatting, dat het causale verband op zich zelf reeds (naast het schuldverband) grond is van aansprakelijkheid. Vgl. *Inleiding* blz. 374 noot 18, waar zelfs gezegd wordt, dat de aansprakelijkheid uit het begrip causaliteit vanzelf volgt."

¹⁸⁾ Traeger t.a.p. S. 38.

¹⁹⁾ Dr. H. Tarnowski: *Die systematische Bedeutung der adaequaten Kausalitätstheorie für den Aufbau des Verbrechensbegriff* (1927) S. 48.

²⁰⁾ Radbruch: *Die Lehre von der adaequaten Verursachung* (Berlin 1902) S. 5.

²¹⁾ T.a.p. S. 84.

²²⁾ T.a.p. S. 1, 1e S. 83. In gelijken zin o.a. Zevenbergen: *Leerboek van het Nederlandsch Strafrecht*, en Frank: *Kommentar* (3e en 4e Aufl. 1903 S. 16).

²³⁾ Traeger: *Der Kausalbegriff im Straf- und Zivilrecht*, (1904) S. 35/6.

²⁴⁾ T.a.p. S. 33.

²⁵⁾ T.a.p. S. 19 j°, S. 29/30.

²⁶⁾ Traeger: *Wille, Determinismus und Strafe* (1895) S. 71/2: „Denn Gesetz (im Sinne des Naturgesetzes) ist nichts Anderes als die Konstatierung der *ausnahmslosen Gleichförmigkeit der Geschehnisse*. Das Kausalitätsgesetz sagt also: Alle Veränderungen erfolgen in Abhängigkeit von vorausgehenden anderen Veränderungen und Zuständen: Wenn und wo immer dieselben Umstände wiederkehren, kehren auch dieselben Folgen wieder". Hoe men toch deze causaliteitswet in hare verabsoluteering ooit op ervaring meent te kunnen gronden, blijft een raadsel. Menselijke handelingen keeren nimmer onder „gelijke Bedingen" terug. Ook de moraalstatistiek kan hier dus geen materiaal leveren nog afgescheiden van het feit, dat deze statistiek zich uiteraard over categorieën menschen uitstrekt, wier gedragingen bezwaarlijk als normale kunnen worden beschouwd.

²⁷⁾ 't Geen geen wonder is, daar het humanisme uiteraard het bestaan van wetskringen moet loochenen.

²⁸⁾ T.a.p. S. 207 vlg.

²⁹⁾ A. *System of Logic*, VI, II, 2.

³⁰⁾ Zie hierover mijn studie in A.R. *Staatkunde* (driemaandelijksch orgaan) 3e jrg., 2e afl.

³¹⁾ *Wille, Determinismus und Strafe*, S. 215.

³²⁾ T.a.p. S. 46.

³³⁾ Zie over de principiële vereenigbaarheid van het energetisme met Mill's causaliteitswet: S. Becher: *Stuart Mill's Theorie der Kausalität*, (1906) S. 71.

³⁴⁾ Reeds Stuart Mill deed zulks.

³⁵⁾ Zie reeds Calvijn's scherpe veroordeeling van het Stoicijnsch fatalisme, dat van een „necessitas ex perpetuo causarum nexu" droomt (Inst. I, 16, 8).

³⁶⁾ Deze hoogmoed van het speculatief-persoonlijksideaal komt ook in Mill's wijsgeerige theorie duidelijk naar voren. Zoo tracht hij de wilsvrijheid tegenover het individueele motief ondanks zijn mechanistische causaliteitsopvatting te redden. Zie b.v. *A System of Logic Ratiocinative and Inductive*, B. VI cap. 2, § 2: „We are certain that, in the case of our volitions, there is not this mysterious constraint. We know that we are not compelled, as by a magical spell, to obey any particular motive. We feel that if we wished to

prove that we have the power of resisting the motive, we could do so, (that wish being, it needs scarcely be observed a *new antecedent*); and it would be humiliating to our pride, and (what is of more importance) paralysing to our desire of excellence, if we thought otherwise" (wij cursiveeren in de laatste zinsnede).

³⁷⁾ The English Works of *Thomas Hobbes*, ed. by Molesworth, London, 1839—1845, Vol. V.

³⁸⁾ T.a.p. S. 42 flg.

³⁹⁾ *Merkel: Die Lehre vom Verbrechen und Strafe* (1912) S. 128.

⁴⁰⁾ *Radbruch: Die Lehre von der adaequaten Verursachung* (1902) S. 1.

⁴¹⁾ Zie Rechtsgeleerd Magazijn, dl. XXXVI (1917). Het opstel werd overgedrukt in *Verzamelde Opstellen*, bl. 163 vlg.

⁴²⁾ Verz. Opstellen, blz. 182.

⁴³⁾ T.a.p. blz. 175.

⁴⁴⁾ *Traeger*, t.a.p. S. 63/64.

⁴⁵⁾ Zie *Sigwart: Der Begriff des Wollens und sein Verhältniss zum Begriff der Ursache* (Kleine Schriften 2e Reihe, 2e Ausg. S. 193) S. 193: „In demselben Sinne bildet der Mensch überall da wo er Macht hat einzugreifen, und wo je nach seinen Verhalten der Erfolg so oder anders wird, einen Theil der Gesamtursache des Erfolgs, und wir haben das Recht zu sagen, das sein durch Wollen bestimmtes Verhalten causal nach auszen sei, ob er nun direct eingreift, oder durch seine Ruhe des Gesamtcomplex der Factoren, von denen das Geschehen abhängt, so herstellt, dasz die übrigen Agentien ungestört wirken”.

Zie ook *Logik II § 78* over Sigwart's opvatting van de verhouding tusschen causaliteit en teleologie.

⁴⁶⁾ *Leerboek van het Ned. Strafrecht I* blz. 74.

⁴⁷⁾ Zie *Radbruch*, t.a.p. S. 81.

⁴⁸⁾ De aanhangers van Radbruch's opvatting houden zich trouwens allerminst aan de stelling, dat tusschen psychische en physische verschijnselen de causaliteitsreeks onderbroken is. Zoo neemt Prof. Zevenbergen zonder bedenking *Binding's* uitspraak over, dat volgens de leer der *condicio sine qua non*, *Beethoven's* vader mede-oorzaak zou zijn van het tot stand komen van de 9de symphonie. Is het tot stand komen der 9de soms een mechanisch gevolg?

⁴⁹⁾ Zie *Radbruch*, t.a.p. S. 82: „Wir reden von Kausalität eines Ereignisses für ein folgendes nur dann, wenn wir ein *besonderes Naturgesetz* kennen, nach welchem eine kausale Beziehung bestimmter Art zwischen den beiden Ereignissen vorliegt” j°, S. 83: „Naturgesetze sind *mechanische Gesetze*, auf Stosz und Gegenstosz führen wir alle Wirkungen zurück”.

⁵⁰⁾ Zie *Sturm: Die strafbaren Unterlassungen* (Berlin 1905). v. *Liszt: Lehrbuch* (1908) S. 133. *R. Horn: Der Kausalitätsbegriff in der Philosophie und im Strafrechte* (1893) S. VII.

⁵¹⁾ Dit voorbeeld is zeer instructief ter demonstreering van de machteloosheid van een naturalistisch causaliteitsbegrip. Dat hier juridisch een causaal verband aanwezig moet zijn tusschen het verkeerde sein en het spoorwegongeluk, kan toch redelijkerwijze niet worden ontkend. Doch de theorie der *condicio sine qua non* zal, voorzoover ze het mechanisch causaliteitsbegrip hanteert, nochtans het beoelde causaal verband moeten ontkennen. Immers het sein is geen realiteit in het physisch gezichtsveld, en kan dus ook niet causaal in physischen zin zijn, want dat de physische drager van den zin van het sein niet als zoodanig in aanmerking kan komen, is in confesso. Toch is het sein ongetwijfeld een veranderende (in transitieven zin) Bedingung, welke niet kan worden weggedacht, zonder dat het gevolg zou zijn uitgebleven. Vrage, hoe nu ooit zulk een causaliteitsleer een redelijk verband kan leggen tusschen het gevolg en de gedraging van den wisselwachter. Want in het physisch gezichtsveld is niets aanwezig dan zeg: de werkende machines en de snelheid, en kracht, waarmede de twee treinen op elkander loopen en elkander verpletteren. En in het psychisch gezichtsveld kan het sein als zoodanig evenmin voorkomen, daar de waarneming van het sein met het sein als *teeken* zeker niet verward kan worden!

Met de schuldvrage lost men hier de causaliteitsvrage niet op. En zonder causaliteitsverband in dezen concreten zin zou den wisselwachter niets anders kunnen worden toegerekend dan schuldige ongehoorzaamheid aan een dienstvoorschrift, maar zeker niet de dood der slachtoffers. En toch spreekt b.v. art. 165 W. v. S. van den dood als gevolg van het strafbaar feit.

⁵²⁾ Dat men op deze onweerlegbare waarheid nimmer een relatieve strafrechtstheorie kan bouwen, zal ieder duidelijk zijn. De relatieve theorieën immers zoeken den rechtsgrond van de straf buiten het goddelijk karakter van het recht zelve en schenden dus de souvereiniteit in eigen kring. De zin der vergelding anderzijds mag nimmer hierin worden gezocht, dat iedere zonde, onverschillig haar karakter, door den aardschen rechter zou moeten worden gestraft.

⁵³⁾ Zoo verklaart zich ook alleen, waarom de z.g. *ondeugdelijke poging* juridisch irrelevant is.

⁵⁴⁾ Zie onder velen *Zevenbergen, Leerboek I*, bl. 58: „Hieruit (n.l. uit de onderscheiding tusschen formeele en materiele delicten) volgt, dat de „causaliteit geen centraal leerstuk uit de strafrechtstheorie is, zooals veelal wordt geleerd”. Zie tegen de onderscheiding van formeele en materiele delicten overigens v. *Hamel*, Inleiding blz. 234 en v. *Liszt, Lehrbuch* § 28 II.

⁵⁵⁾ Dat met een Christelijke levens- en wereldbeschouwing dit realiteitsbegrip onverenigbaar is, behoeft nauwelijks betoog. Te onbegrijpelijker is het, dat niettemin ook christelijke schrijvers theoretisch met zulk een naturalistisch realiteitsbegrip kunnen werken.

⁵⁶⁾ *Kollmann: Der Begriff des kommissiven Unterlassens* (Zeitschr. f. d. Ges. strafrechtsw. Bnd. 29 H. 4, S. 574/5).

⁵⁷⁾ *Wolter: Zur Methodologie des sogenannten Kausalproblems* (Arch. für Rechts- und Wirtschaftsphil. XIX Bnd. H. 4 S. 590 flg.)

⁵⁸⁾ Zoodra zij immers met v. *Hamel: Inleiding*, bl. 249, het laten zelve *condicio sine qua non* gaat noemen, verlaat ze noodwendig het „natuurlijk” terrein en vervalt weer (op haar standpunt) in de zin-looze metaphysica, die we vroeger reeds signaleerden.

⁵⁹⁾ *Leerboek v. h. Ned. Strafrecht, I*, blz. 74.

⁶⁰⁾ *Wolter: Zur Methodologie des sogenannten Kausalproblems*, (Arch. für Rechts- und Wirtschaftsphil.) Bnd. XIX (1926) Heft 4 S. 590.

⁶¹⁾ Deze analyse leverde ik bij de behandeling van het juridisch subjectsbegrip in mijn vroeger genoemd systematisch werk. Ik kan ze in het bestek van dit opstel niet herhalen.

⁶²⁾ Zie *Land—Lohman: Verklaring van het Burg. Wetboek*, Dl. IV, 2e dr. (1907) blz. 327 noot 5. Vgl. ook de voor dien tijd merkwaardig juiste opvatting der juridische causaliteit (zij 't al nog middels een fictie) in de *Lex Baiav. Tit. XX, 9*: „Et dominus canis, quod canis fecit, componat de medietatem, ac si ipse fecisset”.

⁶³⁾ Men beproeve eens zonder zulk een teleologisch ingesteld juridisch causaliteitsbegrip, den zin van Boek II, Titel VII van het W. v. S. te begrijpen! Wat beteekent hier het telkens herhaalde „gevaar veroorzaken” voor een mechanisch ingestelde causaliteitsopvatting?

⁶⁴⁾ *Der Kausalbegriff im Straf- und Zivilrecht* (1904) S. 166. Zie over de bedoelde formule ook *Tarnowski*, t.a.p. S. 123 flg., wiens onderscheiding van causaliteit en schuld (in zuiveren systematischen zin) als „Sozialschädlichkeit” en „moralische Vorwerfbarkeit” overigens aan bedenking onderhevig is. Tarnowski sluit zich in zijn schuldbegrip aan bij *Graf zu Dohna*, die in zijn opstel *Zum neuesten Stande der Schuldlehre* (Zeitschr. f. d. ges. Strafw. Bnd. 32 S. 326) de schuld in sytematischen zin definieert als „jene psychische Disposition des Täters im Augenblick der Tat, welche seine Verantwortlichkeit vor dem Richterstuhl der Ethik gründet”. Het juridisch element zou nu volgens Tarnowski in dit ethisch schuldbegrip komen, doordat strafrechtelijk in de schuldvraag de causaliteitsvraag als „entschiedene” wederkeert. Een dualistisch schuldbegrip, dat bij aanlegging van het criterium der *souvereiniteit in eigen kring* zich zelf in tegenspraak ontbindt. Het is weer de oude fout! Men gaat uit van een algemeen (ethisch) normbegrip en zoekt van daaruit tot het juridische te komen, door er een „sociaal” element in op te nemen!

⁶⁵⁾ Wie onze uiteenzettingen in de „Prolegomena” goed in zich heeft opgenomen, zal begrepen hebben, dat van transcendentiaal-idealistisch standpunt deze causaliteit der vrijheid nimmer als realiteit (in kennistheoretischen zin) kan worden beschouwd (wijl ze niet op de zinnelijke ervaring te betrekken is). Hier past deze causaliteit slechts in 't kader der idee. Daarmede is, gelijk in *Kant's* filosofie blijkt, de verarring ingeleid, dat men de causaliteit der vrijheid slechts op den „homo noumenon” den mensch in de idee betreft, zoodat deze

causaliteit met de ideële norm zelve samenvalt. Een eclatante verwarring tusschen wet en subject!

⁶⁶⁾ Heymans: *Gesetze und Elemente des naturwissenschaftlichen Denkens*.

⁶⁷⁾ Merkel: *Die Lehre vom Verbrechen und Strafe*; hrg. v. Liepmann Stuttgart 1912 § 7 S. 25 flg.

⁶⁸⁾ T.a.p. S. 72. Tegen Merkel, schoon op andere gronden ook Tarnowski t.a.p. S. 110 flg. en Radbruch: *Handlungsbegriff*, S. 106 f. Bedenklijke vermenging van formeele en materiële toerekening, schoon in anderen zin dan bij Merkel ook bij Kohler: *Studien aus dem Strafrecht*, Bnd. I (1890) S. 89: „Nur die Schuld ist es, welche jemanden als dominus causae durch das Medium der Bedingung mit dem Erfolg verknüpft”. Alzoo de schuld als basis voor de juridische causaliteit. Tegen Kohler ook Traeger: t.a.p. S. 99.

⁶⁹⁾ Merkwaardig is Sauer's materiele opvatting der onrechtmatigheid. In zijn *Grundlagen des strafrechts* (Berlin und Leipzig 1921 S. 286) geeft hij aan zijn opvatting de volgende formulering: „Rechtswidrig ist ein Verhalten, das nach seiner allgemeinen Tendenz dem Staate und seinen Gliedern mehr schadet als nützt”. Dat deze utilitaristische maatstaf geen „afgeslotene” is en immer weder naar hoogere maatstaven verwijst, erkent Sauer uitdrukkelijk (t.a.p. S. 279). Slechts formeel kan volgens hem een begrenzing worden aangebracht door de erkenning der drie „absolute” waarden der waarheid, schoonheid en zedelijkheid.

Scherper kan de relativering der rechtsgedachte niet worden aangegeven.

Daarentegen is weer zeer instructief Sauer's opvatting, dat de strafrechtelijke Tatbestände slechts de „vertypete Rechtswidrigkeit” zijn, schematische verschijningsvormen van het wezen des onrechts (t.a.p. S. 307 flg.). De overeenkomst met Beling's typentheorie springt in 't oog. Alleen maar, terwijl bij Beling Tatbestand en onrechtmatigheid gecoördineerd zijn, en bij hem de onrechtmatigheid formeel is gevat, fungeert bij Sauer de Tatbestand als een uitstraling uit zijn materieel onrechtsbegrip.

⁷⁰⁾ In dezen zin ook Dohna: *Die Rechtswidrigkeit als allgemeingültiges Merkmal im Tatbestande strafbarer Handlungen*. (Halle 1905 S. 42). Zie over de verschillende materiele formuleringen Tarnowski t.a.p. S. 236 flg.

⁷¹⁾ Traeger: *Der Kausalbegriff im Straf- und Zivilrecht* (1904) S. 62.

⁷²⁾ Alsof beide gevolgen in de juridische realiteit hetzelfde waren!

⁷³⁾ Voor de causaliteit van het laten wordt dit feitelijk door Traeger toegegeven. In eigenlijken zin kan het laten volgens hem nimmer causaal zijn, en hij bestrijdt uitvoerig (t.a.p. S. 66 flg.) de opvatting van Landsberg, die het tegenovergestelde standpunt inneemt. Zoowel Traeger als Landsberg maken zich echter schuldig aan de fout, dat zij opereeren met een zinloos, wjl ongequalificeerd begrip van laten.

^{73a)} Binding: *Die Normen und ihre Uebertretung* (2e Aufl. 1914) II, 1, S. 546 flg. Binding wil de causaliteit van het laten, welke hij alleen voor *oneigenlijke omissiedelicten* wil laten gelden („eigenlijke” zouden in 't geheel niet causaal zijn!) geheel los van rechtmatigheid of onrechtmatigheid beschouwen. Daartoe heeft hij dan zijn „Gleichgewichtstheorie” noodig, die, geheel naturalistisch gedacht, Binding tot de meest wonderlijke en onhoudbare constructies verleidt (vgl. b.v. t.a.p. S. 573 flg. en S. 606, noot 7)! En dat alles, terwijl de inzet van Binding's causaliteitsleer zoo iets geheel anders mocht doen verwachten! Vgl. ook Thyren's voortreffelijke kritiek op Binding's oorspronkelijke theorie in zijn: *Abhandlungen aus dem Strafrechte und der Rechtsphil.* Bnd. I S. 61 flg.

⁷⁴⁾ Zie M. L. Müller: *Die Bedeutung des Kausalzusammenhanges im Straf- und Schadenersatzrecht* (1912) S. 30 flg.

⁷⁵⁾ Tarnowski, t.a.p. S. 101. Zie ook S. 32/33. In gelijken zin Luden: *Abhandl. aus dem gemeinen deutschen Strafrecht*, I S. 470 flg.. Landsberg: *Die sogenannte Kommissivdelikte durch Unterlassung*. 1890, S. 23 en Traeger, t.a.p. S. 63/63.

⁷⁶⁾ De „wil” in *psychischen* zin is inderdaad niets meer dan een psychisch *agens*.

⁷⁷⁾ In zijn werk: *Der Kausalbegriff*, S. 135 vereenzelvigt Traeger zelfs handeling en lichaamsbeweging, wat hij op andere plaatsen weer niet doet. Een scherp omlijnd rechtshandelingsbegrip ontbreekt hem geheel.

⁷⁸⁾ Von Kriëß: *Über die Begriffe der Wahrscheinlichkeit und ihre Bedeutung im Strafrecht* (Zeitsch. f. d. ges. Strafr.w. Bnd. 9, S. 528—537.)

⁷⁹⁾ Von Kriës, Vierteljahrschrift f. wissensch. Phil. Bnd. 12 S. 228 flg.

⁸⁰⁾ Rümelin: *Die Verwendung der Kausalbegriffe im Straf- und Zivilrecht*. Arch. f. zivil. Praxis Bnd. 90 S. 217. Zie ook zijn oratie: *Der Zufall im Recht* (1896).

⁸¹⁾ T.a.p. S. 137/8.

⁸²⁾ *Der Zufall im Recht*, S. 46.

⁸³⁾ T.a.p. S. 300/1.

⁸⁴⁾ *Traeger*, t.a.p. S. 143.

⁸⁵⁾ Zie hierover Rümelin: *Der Zufall im Recht* S. 47. De in de tekst aangevoerde jurisprudentie beweegt zich i.h.a. in onze lijn. Een onjuist causaliteitsbegrip werd daarentegen b.v. gehanteerd in de beslissing van de Kb. van 's Gravenhage (zie T. v. S. IX, 41), waarbij de dood als „gevolg” van mishandeling werd aangenomen, ofschoon na de verwonding de dood slechts was ingetreden door een tetanusinfectie, als vermoedelijk gevolg van wondwassching met gootwater!! Vgl. voorts de beslissing van de Rb. te Amsterdam dd. 28 Dec. 1914 W. 9850 (geen causaal verband tusschen een negatief adviseerenden brief en de beslissing van een ambtenaar, daar deze laatste door dien brief niet tot een „willeloos werktuig” in handen van gedaagden werd gemaakt).

⁸⁶⁾ Ik moge er in dit verband voor waarschuwen, de kosmische orde in de wetsskringen zelve als al-omvattend tijdsverband voor zulk een causaalverband uit te geven. Immers als men van een kosmische tijdsorde wil spreken, moet men bedenken, dat men hier „tijd” in een ongekwalificeerden zin gebruikt, waarvan geen begrip mogelijk is. Het organisch verband der wetsskringen, uitgedrukt in onze wetsidee, kan zelve geen tijdsverband zijn, al gebruiken wij in de *kosmologie* de logische tijdsorde van het prius en posterius ter aanduiding van de plaats der wetsskringen in de kosmische orde. De kosmische eenheid der tijdsorden bouwt zich op uit de onderscheiden gekwalificeerde tijdsorden, doch is niet zelve een tijdsorde. Anderzijds zullen wij, naar wij hopen, wel niet uitdrukkelijk behoeven te waarschuwen tegen de naïeve misvatting, dat men de tijdelijke opeenvolging van b.v. een wilsbesluit en een spierbeweging toch zelf kan waarnemen. Het zal voldoende zijn, tegen deze misvatting op te merken, dat de waarneming als psychische activiteit niet in de physische en de psychische, maar alleen in de psychische tijdssuccessie kan verlopen. Wat wij in populairen zin het tijdsverloop tusschen een wilsbesluit en een spierbeweging noemen, is realiter niets anders dan de psychische tijdssuccessie tuchen twee psychische waarnemingsakten. Dat met deze successie niets over de physische ruimte-tijdelijke successie is gepraejudiceerd, heeft de relativiteitstheorie onomstootelijk aangetoond.